

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ATATÜRK'ÜN SOSYAL DEVRİMLERİ VE TEPKİLER (1923-
1938)**

Abdullah AYDIN

**Kasım-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ATATÜRK'ÜN SOSYAL DEVRİMLERİ VE TEPKİLER (1923-
1938)**

Abdullah AYDIN

**Danışman
Doç. Dr. Fahri ÖZTEKE**

Diğer Jüri Yeleri

Prof. Dr. Selman YAŞAR

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ERKAN

**Kasım-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

Abdullah AYDIN tarafından hazırlanan “Atatürk’ün Sosyal Devrimleri ve Tepkiler (1923-1938)” adlı tez çalışması 27/11/2025 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Doç.Dr. Fahri ÖZTEKE

.....

Danışman

Doç.Dr. Fahri ÖZTEKE

.....

Üye

Prof. Dr. Selman YAŞAR

.....

Üye

Dr. Öğr. Üy. Serdar ERKAN

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezde yer alan bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiği ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Abdullah AYDIN
27/11/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ATATÜRK'ÜN SOSYAL DEVRİMLERİ VE TEPKİLER (1923-1938)

Abdullah AYDIN

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Fahri ÖZTEKE

2025, 69 Sayfa

Cumhuriyet kadroları, yeni Türk devletini kurar kurmaz modern bir ulus inşa etmek için yola koyuldular. Bu düşünceden hareketle, toplumun gündelik yaşamında köklü değişikliklere yol açacak devrimler birbiri ardını kovaladı. Eğitim öğretim, modern ulus toplumunun inşasında öncelikli öğelerin en başında geldi. Sivil halkın yeni rejimi içselleştirmesi amacıyla açılan okullar, Halkevleri/Halkodaları, Millet Mektepleri, fakülte ve enstitüler Türk milletinin zihin yapısını büyük ölçüde değiştirdi. Müzik, resim, heykeltiricilik, dil ve tarih alanlarında yürütülen faaliyetler insanlar arasında kanıksanmış algıların yıkılmasına önemli katkılar sağladı. Toplumun geneli sosyokültürel devrimlere entegre olmaya çalışıp destek verdi. Geniş halk kitlelerinin arka çıktığı icraatlar aracılığıyla sosyolojik bir eksen kayması yaşandı. Ancak alfabe devriminin onaylanıp hayata geçirilmesi, diğer toplumsal yenilikler kadar kolay olmadı. Atatürk, yeni Türk harflerinin kullanımının yaygınlaşması amacıyla yakın çevresini, basın kuruluşlarını ve halkı ikna etme yolunda yoğun çaba sarf etti. Zamana yayılarak ve kamuoyunu hazır hale getirerek gerçekleştirilen devrimlerden biri de kılık kıyafet düzenlemeleri oldu. Kent merkezlerinde peçe, çarşaf ve kara don yasaklamaları esnasında siyasi erk tarafından ihtiyatlı bir tutum izlendi. Tek Parti döneminde toplumun dış görünüşü tepeden tırnağa revize edildi. Kıyafet düzenlemelerinde en büyük reaksiyon şapkaya gösterildi. Anadolu'nun birçok yerinde çıkan ayaklanmalar Rize'de olduğu gibi katı önlemlerle bastırıldı. "İslam'ın merkezileştirilmesi" temel felsefesine uygun tarzda kapatılan tarikat kurumları illegalde olsa varlıklarını belli ölçüde sürdürdü. Dil devrimiyle bütünleşik şekilde yürütülen Türkçe ibadet projesi ise hararetli tartışmalara yol açtı. Bursa olayı üzerinden anlaşılacağı üzere, anılan projenin önemli aparatlarından Türkçe ezan uygulaması halkta pek de karşılık bulmadı. Benimsenen veya hüsnükabul görmemiş etkinliklere rağmen "Türk Devrimi" çağdaşları içinde en hümanist oluşum diye nitelendirildi.

Anahtar Kelimeler: Ulus Toplum, Eğitim Öğretim, Kılık Kıyafet Değişiklikleri ve Şapka, Tasavvuf, Anadilde İbadet.

ABSTRACT

MASTER THESIS

ATATURK’S SOCIAL REVOLUTIONS AND REACTIONS (1923-1938)

Abdullah AYDIN

Batman University Graduate Education Institute

History Department of Science

Advisor: Assoc. Dr. Fahri ÖZTEKE

2025, 69 Pages

The cadres of the Republic set out to build a modern nation as soon as they founded the new Turkish state. Based on this idea, revolutions that would lead to radical changes in the daily life of the society followed one after another. Education and training came first among the priority elements in the construction of a modern national society. Schools, Community Centers/People’s Houses, National Schools, faculties and institutes opened with the aim of ensuring that the civilian population internalizes the new regime changed the mindset of the Turkish nation to a great extent. Activities carried out in the fields of music, painting, sculpture, language and history made significant contributions to the destruction of habitual perceptions among people. The society in general tried to integrate into the socio-cultural revolutions and supported them. A sociological axis shift occurred through the actions supported by the broad masses. However, the approval and implementation of the alphabet revolution was not as easy as other social innovations. Atatürk made great efforts to convince his close circle, the press and the public in order to spread the use of the new Turkish letters. One of the revolutions that took place gradually and with public preparation was the regulation of dress codes. A cautious approach was taken by the political power during the bans on veils, chadors and black underwear in city centers. During the Single Party period, the appearance of the society was revised from top to bottom. The biggest reaction in dress codes was shown to the hat. The uprisings that broke out in many parts of Anatolia were suppressed with strict measures, as in Rize. The religious order institutions that were closed in accordance with the basic philosophy of “centralization of Islam” continued their existence to a certain extent, albeit illegally. The Turkish prayer project, which was carried out in an integrated manner with the language revolution, led to heated discussions. As can be understood from the Bursa incident, the application of the Turkish call to prayer, one of the important apparatuses of the mentioned project, did not find much response from the public. Despite the activities that were not accepted or well-received, the “Turkish Revolution” was described as the most humanist formation among its contemporaries.

Key Words: Nation Society, Education, Changes in Dress and Hat, Sufism, Worship in the Mother Tongue.

ÖN SÖZ

Tarihin en köklü toplumlarından biri olan Türkler, kurdukları devletler kadar meydana getirdikleri uygarlıklarla da isimlerinden sıkça söz ettirmeyi başarmışlardır. Esasen Atatürk Türkiye'si de yeni bir uygarlığın inşa edildiği bir devri kapsamaktaydı. İmparatorluktan ulus devlete geçilirken toplumsal dinamikler ve algılarda değişti. Ümmet toplumundan ulus toplumuna entegre olunmaya çalışıldığı dönemde, günlük yaşamı ilgilendiren birçok dönüşüm yaşandı. Kılık kıyafetten alfabeye, dilin kullanımından dinsel sahanın reforme edilmesine, türbelerin kapatılmasından Halkevlerinde oluşturulmaya çalışılan yeni insan tipolojisine kadar, gerçekleştirilen devrimler doğrudan Türk insanının yaşamıyla ilgiliydi. Sosyal, ekonomik ve kültürel bileşenlere bağlı olarak yapılan devrimlere, farklı toplum kesimlerinden çeşitli reaksiyonlar gösterildi. Bahse konu tepkiler, olumlu olduğu kadar negatif eylemlerde içeriyordu. Çalışma boyunca Tek Parti devrindeki toplumsal dönüşüm ve buna karşı sivil halkın neler hissettikleri göz önüne serildi. Çok fazla kaynak çeşitliliğe ulaşılan araştırma ve tezin yazım aşamasında akademik birikimlerini şahsımla paylaşan Batman Üniversitesi Öğretim Üyesi danışmanım Fahri ÖZTEKE'ye şükranlarımı sunarım. Tez boyunca, yerinde yönlendirmeler yapan Batman Üniversitesi Öğretim Üyesi Selman YAŞAR'a ve Dicle Üniversitesi Öğretim Üyesi Serdar ERKAN'a da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Abdullah AYDIN
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Ulus Toplumun İnşası ve Yeni Millet Algısı.....	2
1.2. Osmanlılardan Cumhuriyet’e Eğitim Öğretim	4
1.3. Topyekûn Cehaletle Mücadele	7
1.4. Dil, Tarih ve Sanat Anlayışlarının Evrimi	11
2. GÜNDELİK YAŞAMDA KÖKLÜ DEĞİŞİKLER.....	17
2.1. Tarikat Faaliyetlerinin Yasaklanması	17
2.2. Kabuk Değil Zihniyetin Farklılaşması: Kılık Kıyafet Düzenlemeleri	23
2.2.1. Cumhuriyet kadınının giyim kuşamı	24
2.2.2. Şapka iktisası yasası ve karşıt eylemler	28
2.3. Takvim, Saat, Rakam, Ölçü ve Hafta Sonu Tatilinde Değişiklik	34
3. DİNDE REFORM DÜŞÜNCESİ VE DİN DİLİNİN SADELEŞTİRİLMESİ....	38
3.1. Kemalist kadrolar ve Türkçe ibadet.....	38
3.1.1. Kutsal Kitabın (Kur’an-ı Kerim’i) Türkçeye çevrilmesi.....	43
3.1.2. Toplumsal fay hatları kırılıyor: Ezan ve salanın Türkçe okunması	46
3.1.3. Hutbelerin anlaşılır hale getirilmesi	50
3.1.4. İmkânsız denemek: Türkçe namaz.....	53
4. SONUÇ	57
KAYNAKLAR	61

KISALTMALAR

ATAM:	Atatürk Araştırma Merkezi
BCA:	Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DP:	Demokrat Parti
Haz:	Hazırlayan
MEB:	Milli, Eğitim Bakanlığı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
VGMA:	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Vb.:	Ve benzerleri
Vd. :	Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Birçok yetersizlik içinde büyük fedakarlıklar yapıldıktan sonra elde edilen askeri zaferlerin ardından jakoben bir biçimde hayata geçirilen Türk Devrimi halka karşı değil, halkla bütünleşerek yapılmış “kudretli” bir toplumsal inkılap olma özelliğine sahiptir. Fakat toplumun farklı gerekçelerle okuryazarlık seviyesinin düşüklüğü, geleneklerine olan koyu bağlılığı, devrimlerin bir bölümünün bazı kesimlerin ekonomik çıkarlarını epey zedelemesi ve kimi uygulayıcılar tarafından kitlelerin hassasiyetlerinin göz ardı edilmesi sert tepkiler ortaya konmasına yol açtı. Bu çalışmada, sosyolojik bir dönüşüm sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiş devrimlere gösterilen olumlu ya da olumsuz refleksler tarihi belgeler ışığında ele alınarak irdelendi.

Araştırma ve yazım aşamasında arşiv belgeleri, süreli yayınlar, resmi vesikalar, hatıratlar, dönemin koşullarını objektif bir şekilde anlatan orijinal eserler ve anılan alanla üretilmiş hacimli bilimsel metinler ya da tezlerden faydalanıldı. Tüm veriler titiz ve disiplinli şekilde analiz edildikten sonra akademik sistematığe bağlı kalınarak yazım evresine geçildi. Konunun ana ekseninden sapmadan yazıya dökülen çalışmanın ana metninde, bazı çevrelerin hangi unsurları kullanarak çeşitli çevrelerin hissiyatını ne şekilde köpürttüğü ortaya kondu. Uyum içinde başarılmış devrimler kadar zaman zaman halk ile kolluk güçlerini karşı karşıya getirmiş devrimler ve kanunlar ele alındı.

Girişten başlayarak üç bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde, devrimlerin ana hedefi olan ulusal devlet ile ulus toplumunu oluşturmak adına gerçekleştirilenler nesnel tarzda kritize edildi. Bu yolda yararlanılan en önemli aygıt olan eğitim öğretim, dil, tarih ve sanat faaliyetleri ayrı ayrı yorumlandı. Eğitim ve kültürel alanlarda yürütülen gayretlerin gelecekteki sosyal devrimlerin önünü açtığı belirtildi. Böylece halk ile devletin daha makul bir zeminde buluştuğuna işaret edildi. Eğitim ve kültür çabalarının toplumu oluşturan fertler arasında en çok kanıksananlar olduğu vurgulandı.

İkinci bölümde, vatandaşların manevi hayatlarına dair devrimlere ve dış görünümelerini ilgilendiren düzenlemelere biraz daha ağırlık verildi. Tarikat faaliyetlerinin yasaklanması ve tasavvuf kurumlarının kapatılmasıyla toplumda oluşan boşluğu doldurma çalışmaları incelendi. Esasen toplumda kökleşmiş bir yere sahip olan

tarikât kurumlarının bir yasa ile tamamen kapatılmadığı göz önüne serildi. Tarikatların bir şekilde ve farklı çerçevede sosyal hayatta kendilerine yer buldukları gerçeği ile yüzleşildi. Kadın kıyafetlerinin erkek giysilerine kıyasla peyderpey değiştiğinin altı çizildi. Şapka hakkında gerçekleştirilen yasaların toplumun büyük bölümünce içselleştirilemediği ve akabinde oluşan kaotik atmosfer değerlendirildi. Ölçü, takvim, rakam, saat ve hafta sonu tatilinin gündelik yaşamda sunduğu imkânlar nedeniyle çabuk benimsendiği işlendi.

Üçüncü bölümde ele alınan ana dilde ibadet konusu, daha önce hiçbir İslâm ülkesinde denenmemiş bir girişim olması üzerine temellendirildi. Burada devletin Diyanet İşleri Başkanlığı [DİB] aracılığıyla Türkçe ibadet üzerinden halka doğrudan verdiği mesajlar tahlil edildi. Türk devriminin öncüleri ibadet dilinin sadeleştirilmesini Dil devriminin bir uzantısı olarak kabul etmişlerdi. Ana dilde ibadet sayesinde pozitivizm ibadetlerin içine girmeyi başardı. Devrim mensupları ile sivil halk aynı eksende bulundu. Fakat Türkçe hutbe ve Kur'an-ı Kerim tefsiri dışında kalan uygulamalar hiçbir zaman büsbütün sivil onay alamadı. Cami ve mescitlerin tasnifi ise tarihi önemi ve sosyal gereksinimlere göre yapılmaya çalışıldı. Halkın ihtiyatlı yaklaştığı bu meselede, amirlerin yanlış uygulamaları zaman zaman tepkilere sebebiyet verdi.

Sonuç olarak tarih uzayında Türk toplumu büyük bir yörünge değiştirirken anlık refleksler tüm çıplaklığı ve farklı bir bakış açısıyla ortaya konmaya çalışıldı. Gereksiz kelime yığından ziyade öz ama bilimsel kriterlerle meseleler sosyolojik realiteler açısından işlendi. Atatürk devrimlerinin çağdaşlarına göre, hümanist olmakla beraber hiç sorunla karşılaşmadan da hayata geçirilmediği anlatıldı.

1.1. Ulus Toplumun İnşası ve Yeni Millet Algısı

Cumhuriyet rejimi ve kadroları, Osmanlılar zamanındaki ümmet bilincinden ayrı kolektif bir ulus toplumu inşa etmeye çalıştılar. Doğal olarak bu tutum, hem siyasi hem de sosyolojik açılardan geçmişle kıyaslanmayacak epey farklı bir millet olgusunun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Aslında milliyetçilik ve özgün bir ulus olmanın bilincine dair son dönem Osmanlı'sında büyük çaplı bir alt yapı mevcuttu (Karpas, 2017, s.198; Ortaylı, 1999, s.80). Çok etnikli Osmanlı sınırları içinde artan milliyetçilik oluşumları, Türk toplumunda da milli duyguların öne çıkmaya başlamasını tetikledi. Buradan hareketle, birçok araştırmacı modern zamanda Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını Tanzimat

dönemine dayandırmıştır. Meşrutiyet dönemindeyse Türkçülük, edebiyat ve felsefe konulu eserlerin tesiriyle toplumsal tabanda kendine yer bulmuştu (Berkas, 2023, s.353).

Balkan Savaşları (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918), Müslüman toplumların Osmanlılardan ayrılmasıyla sonuçlanınca ulus toplumuna giden ana yolda kaldırım taşlarının döşenmesine olanak tanındı. Geçen yüz yılın başında kurulmuş Türk Yurdu Derneği, Genç Kalemler Organizasyonu, Köycüler Cemiyeti, Türk Ocakları ve Türk Derneği Türk milletinde aidiyet bilincinin kök salmasında büyük rol oynadılar. Özellikle Türk Ocakları, Milli Bağımsızlık Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasi rejimin en büyük destekçilerinden biri olarak dikkat çekti (Üstel, 2010, s.22-24).

Mondros Ateşkesinden (30 Ekim 1918) sonra sergilenen refleks, milli şuuru önemli ölçüde güçlendirdi. Millî Mücadele'nin ilk zamanlarında ekseriyetle dinsel ve mahalli/mikro bir millilik algısı egemendi. Sivas Kongresi (4-11Eylül 1919) ve Misakımilli'de (28 Ocak 1920) Türklükten ziyade İslam kardeşliği ile farklı beldelerin Müslüman demografyasından dem vuruldu. İlk TBMM'de, Cumhuriyet'e giden yolda mesafe kat edildikçe ulus temelli milliyetçilik anlayışını savunanların sayısı giderek artmaya başladı (Göktürk, 2011, s.113). Atatürk, henüz Millî Mücadele zaferle sonuçlanmadan Turancı anlayışa zıt bir milliyetçilik savı öne sürdü. Konjonktürel koşullar, onun zaman içinde haklılığının anlaşılmasına yardım etti.

Kemalist sistem, imparatorluk devrinden epey farklı bir ulus kimliğinin inşası için uğraştı. Bu evrede, "Türkiye Türk Topluluğu'nun (Türk Tarih Kurumu, 1961, s.223) ortak vatan ve müşterek kültür unsurları ekseninde kaynaşması konusunda titiz davranıldı. Devletçi-elit grup, modern ulus toplumu meydana getirmeyi bir nevi siyasi vazife olarak gördü. Devrimlerin lideri Atatürk, takip edilen politikaların ana gayesini şu satırlarla açıklığa kavuşturdu:

"Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir". (Kocatürk, 1999, s. 165).

Cumhuriyet aydını, bilişsel yol haritasını Yeniçağ Avrupa'sındaki Aydınlanma düşüncesini esas alarak şekillendirdi. Aydınlanmanın esas dayanağında insanın doğayı kontrol altına alabileceği düşüncesi yatmaktaydı. Atatürk, devrimleri de söz konusu realite üzerine bina edildi. Pozitivizm ve modernleşme, Kemalizm'in toplum anlayışına her kademedede yön verdi (Alakel, 2011, s.15). Fakat geleneklerine son derece bağlı olan Türk toplumuna bir takım gerçekleri kabul ettirmek hem kolay olmadı hem de bir hayli zaman aldı. Bu yüzden ulus toplumun inşası anında karşı reflekslere göğüs germek

zorunda kalındı. Tepkiler, bazen fiili eylemlerle bazen de siyasi zeminde yahut başka yollarla boy gösterdi. Siyasi devrimlerden çok gündelik yaşamı ilgilendiren devrimlerin içselleştirilmesi daha fazla zaman aldı.

Ulus toplumunun amansızca inşasını sağlayan Türk Rönesans'ı tarihteki yerini alırken, homojen kimyaya sahip bir toplum meydana getirmek için büyük çaba harcandı. Vatandaşların gündelik hayatları kökten değişmeye başlamıştı ki, fen ve sanata gönül vermiş “milli burjuvazi” meydana getirmek amacıyla kollar sıvandı. Atatürk, bu durumun evrensel bir zorunluluk olduğuna inanarak hareket etti (Aybars, 1991, s.9). Zira yeni toplum algısını sivil tabana yerleştirmenin eğitimle beraber diğer yolu, Cumhuriyet entelektüelleri oluşturmaktı. Böyle bir kitle aracılığıyla halka devrimlerin içeriği çok rahatlıkla izah edilebilecekti. Benzer yöntem Fransa'daki büyük devrimden öncede denendi ve başarılı olundu (Said, 2023, s.27, 28).

Yeni Türk entelijansiyası, politik kültür perspektifinde ulus toplumun mühendisleri gibi davrandı. Siyasi rejim ve devletin çıkarlarını her şeyin üstünde tutarak yeni nesiller yetiştirdi (Sakaoğlu, 2018, s.490). Tüm bu olup bitenler sırasında, ana karargâh yeri modern eğitim kurumları oldu. Okullar ve diğer eğitim üsleri halk ile devleti buluşturdu. Böylece eğitimin sağladığı donanım yanında ulus bilinci sağlam bir zemine yerleşti.

1.2. Osmanlılardan Cumhuriyet'e Eğitim Öğretim

Tarihte tüm kurumsallaşmış devletler gibi Osmanlılarında özgün bir eğitim sistemi mevcuttu. Adını kalın harflerle uygarlık tarihine yazdırmış Osmanlı Devletinde, zaman içinde eğitim sisteminde birtakım aksaklıklar gün yüzüne çıktı. Söz konusu aksaklıkların giderilmesinde geç kalınması eğitim öğretimde Avrupalı devletlerin gerisine düşülmesine yol açtı (İnalcık, 2020, s.185). Mevut tabloda okuryazar kesim, sorumluluk üstlenerek durumun ciddiyetini anlatan eserler ortaya koymaya başlamışlardır. Eğitimdeki olumsuzluklara değinen düşünürler layiha, risale ve kitaplar aracılığıyla daha fazla vakit kaybedilmemesi gerektiği üzerinde durdular. Osmanlıların batılı ülkelerle kıyaslandığında eğitim sisteminin alarm vermeye başladığını ilk dillendirenlerden birisi, 17. yüzyılda yaşamış büyük bilgin Kâtip Çelebi (1609-1657) olmuştur (Kâtip Çelebi, 2008, s. 232-308). Hacı Kalfa'yı başka aydınlar takip etti ve artık mesele üstü örtülemez bir noktaya ulaştı.

Türkiye’de, Cumhuriyet öncesi yeni düzenin başlangıcı sayılan Tanzimat dönemi (1839-1876) ile birlikte eğitim konusu çok daha ayrıntılı irdelendi. Yeni süreçte bir “terbiye” sisteminin tesisi adına çok yoğun çaba harcandı. Modern eğitime geçişte ilk önemli hamlelerden biri Hendeshane, Mühendishane ve Mekteb-i Tıbbiye denemeleri bir tarafa bırakılacak olursa, rüştiyelerin (Mekteb-i Rüşdi) açılması ile mümkün olmuştur (Antel, 1940, s.22). Ancak rüştiyeler ve akabinde açılan başka yeni okullar, yüksek düzeyli gereksinimleri karşılayamadı. Oysa Türk tarihinin hiçbir evresinde Tanzimat sürecinde olduğu kadar eğitim alanında deneme yapılmamıştı (Özkan, 2019,s.104). Sayısız girişimin nihayetinde sivil bir yükseköğretim kurumuna ihtiyaç duyulduğu ayan beyan anlaşıldı. Tabi medreselerin tekeline son verip ilk sivil yükseköğretim kurumu Darülfünunu kurmak öyle kolay olmadı. Devreye siyasi erk ve aydınların girmesiyle bu durum daha rahat hayata geçirildi (Ayni, 2007, s. 13). Fakat Cumhuriyet’e kadar medrese-mektep kavgasının (ikili eğitim) bittiğini söylemek mümkün değildir.

Maarif Nezareti bünyesinde Tanzimat’tan Meşrutiyet’e eğitimin kurumsallaşması uğruna önemli girişimlerde bulunulmuştu. Aslında erken modernleşme yıllarında Osmanlı eğitim kurumlarında üstü örtülü laik bir tedrisat verilmeye başlandı. Böyle bir aşamaya gelinmesinde kızlara eğitim olanağının sunulması büyük rol oynadı (İnan, 1966, s.6). Bütün gayretlere rağmen eğitim öğretimdeki “kozmpolit” yapı bir türlü ortadan kaldırılamadı. Osmanlılarda birçok sahada olduğu şekliyle modernleşme hareketleri sırasında eğitim öğretimde de Fransız etkisi öne çıktı. Fransa eğitim sisteminin tesirleri Cumhuriyet’in ilk zamanlarında dahi devam etti.

Maarif Nezareti’nin 1 Eylül 1869 günü yayımladığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Mahmut Cevad, 1922) dağınık görüntüdeki eğitime belli ölçüde çekin düzen verdi. Nizamname'nin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra ilan edilen 1876 Kanun-ı Esasi ile birlikte, ilköğretimin zorunlu tutulması uygulaması ülke genelinde ikinci kez anayasal bir hüküm haline gelmiştir. Darülmualliminden sonra Darülmuallimat ve kız rüştiyelerinin sayısı da artırıldı. Sırf İstanbul’da 1903 yılında 11 kız rüştiyesi vardı ve bu okullarda 1640 öğrenci eğitim görmektedir (Ergin, 1977, s.741). İstanbul’un ardından Beyrut, Selanik, Kastamonu ve Bursa’da kız rüştiyeleri eğitime başladı. İlk kız idadisi (13 Mart 1880) II. Abdülhamit döneminde Maarif Nazırı Münif Paşa’nın gayretleriyle yine İstanbul’da kuruldu (Kurnaz, 1991, s. 33). Tüm bu olup bitenler, memleketin eğitim düzeyi adına pozitif gelişmeler olmasına rağmen yeterli değildi.

Gençleri, kısa yoldan yaşama hazır hale getiren kız sanayi mektepleri onlara daha cazip gelmişti. Öğrenci sayısı da giderek artmış ve bu nedenle 1887 yılı içinde Maarif

Nezaretine bağlanmıştı (Caporal, 1982, s. 106). Bu türden bir girişim eğitimde tek elden idarenin yapı taşlarını oluşturdu. Eğitim sisteminin modernleşmesi adına yabancı uyruklu uzmanların Türkiye'ye çağrıldığı aşamada Fransız Madam Kolp, İstanbul'da Osmanlı-Fransız Kız Sanayi Mektebinin açılmasına (1909) öncülük etti. Okul, günden güne popülerlik kazanarak öğrenci sayısını arttırdı. 1905 senesinde İstanbul'da, Kadırga Veladetnamesi ile Doğum Seririyatı birimleri faaliyetlerine başlayarak eğitim ve öğretim hayatına adım atmıştır. (Uludağ, 1948, s. 453). II. Abdülhamit, eğitim işlerine büyük önem vererek dolaylı açıdan Cumhuriyet kadrolarının yetişmesine imkân sundu (Mardin, 2011, s. 55). Fakat Balkan Savaşları'na (1912-1913) kadar cinsiyet ayrımı olmadan eğitim adına atılan adımlarda peyderpey ilerlendi.

Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hemen ardından yönetimi devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti, eğitim politikalarında faydacı (pragmatist) bir yaklaşımı benimsemiştir. İttihatçıların perspektifinde eğitim modernleşmenin en temel öğelerinin başında geldi. Eğitim aracılığıyla uygar dünyaya daha kolay entegre olacak vatandaşlar yetiştirilecekti. Köhneleşmiş kurumları dönüştürmeyi hedefleyen İttihat ve Terakkinin, 1911'deki kongresinde esaslı bir maarif programı kabul edildi (Sina, 2017, s. 300). Programda, kızların dahi yüksek eğitimden yararlanmasına olanak verilmesi gerektiği dile getirildi. Ülke genelinde okul sayısının ivedilikle artırılmasının taşıdığı kritik öneme değinildi. Böylelikle modern eğitim faaliyetleri ve temel amaçlar sistematik bir biçimde kayıt altına alınmış oldu.

Balkan Savaşları ve müteakip zamandaki I. Dünya Savaşı (1914-1918) çoğu alanda travmaya sebep olunca eğitim öğretimde sekteye uğradı. Ülkede temel ihtiyaçların karşılanması ciddi anlamda güçleşti. Tam da bu esnada hiç beklenmedik şekilde, Darülfünunda kızlar için ilk derslerin verilmeye başlanması gündemi epey meşgul etti. Gelişmeler bununla da sınırlı kalmadı ve 1920'ye kadar okulda kız öğrencilere yönelik yeni şubeler açıldı (Toprak, 2014, s. 23, 24). Kızlara, erkeklerin eğitim gördüğü bazı birimlerde derslere girme hakkının tanınmasıyla Türk kadınının entelektüel düzeyi iyiden iyiye yükseldi. Erkekler sıcak harp meydanlarında vatan uğruna mücadele verirken kadınlar donanım kazanıp iş hayatına atıldılar.

Türk'ün ölüm kalım savaşı olan Millî Mücadele (1918-1923) döneminde kaotik ortama rağmen eğitim öğretimin aksamaması uğruna yoğun çaba harcandı. Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938), Yunan birlikleri Polatlı'ya kadar geldiği halde 1921 yazında (15-21 Temmuz) Ankara'da I. Maarif Kongresi'ni tertip etti. Atatürk, bu kararlı duruşuyla zaferden sonra eğitime verilecek önemi göz önüne serdi. Kongrede yapılan

konuşmalarda, ülke genelinde eğitim öğretimin sürdürülmesine duyulan ihtiyaç anlatıldı (Sarıhan, 2019, s. 77). Atatürk, Cumhuriyet öncesi gerçekleştirdiği toplantılarda eğitimde cinsiyet ayrımının sonlandırılacağı mesajını verdi. Bu nedenle devrimler esnasında eğitimle ilgili bütüncül önlemler alındı.

1.3. Topyekûn Cehaletle Mücadele

Cumhuriyet rejimi ilk anlardan itibaren, eğitim öğretim faaliyetlerine son derece büyük önem verdi. Askeri zaferlerden hemen sonra tüm bilimsel ve eğitsel kurumlar hızlı bir biçimde disipline edilmeye başlandı. Cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin, erkek çocukların yanı sıra kız çocuklarının da gelişimsel süreçleri için mevcut tüm olanaklar sonuna kadar kullanıldı. Ekonomik olarak hiçbir fedakârlıktan kaçınılmadı. Atatürk'ün önderliğinde yürütülen bu çalışmalar kısa süre içinde meyvesini verdi. Kızların bu süreçte merkeze konumlandırılması ülke genelinde okuma yazma oranının giderek yükselmesini sağladı.

Eğitim sisteminde öncelikli olarak, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile mevcut çok sesli ve parçalı yapıya son verilerek yönetimde birlik sağlandı. Atatürk, 2 Şubat 1923 günü İzmir'de gerçekleştirdiği bir konuşmasında eğitimde çok başlılığın felaket niteliğinde sonuçlar doğuracağını belirtti. Halk Fırkasının Dokuz Umdesinde, beşinci bölümde eğitim öğretim birliğine kapsamlı şekilde değinildi. Toplumda gerekli kamuoyu desteği sağlandıktan sonra, Manisa Milletvekili Vasıf Çınar(1896-1935) ve beraberindeki 57 milletvekili, hazırladıkları yasa tasarısını 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi[TBMM] başkanlığına sundular. Son defa gözden geçirilen tasarı, 430 Sayılı yasa olarak yürürlüğe girdi (TBMM, 1975, s. 64; Sungu, 1938, s. 428). Henüz Tevhid-i Tedrisat ile ilgili tartışmalar sonlanmadan 11 Mart 1924 günü medreselerin kapısına kilit vuruldu. Fakat yüzyılların alışkanlığını tamamen sonlandırıp medreseleri bir anda ortadan kaldırmak kolay olmadı (Keskin, 2017, s.78). Özellikle Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde illegal bir biçimde varlığını sürdüren medreseler gözden kaçmadı. Bir şekilde varlığını sürdüren bu yerler daha çok mütedeyyin kesimlerce destek gördü.

Ülkedeki tüm bilim ve öğretim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmasının akabinde, eğitim öğretim seferberliği başlatıldı. 2 Mart 1926 tarihli Maarif Teşkilatı Yasası'nın yürürlüğe girmesini takip eden süreçte eğitim yatırımları ivme kazanmıştır. Yeni Türk alfabesine geçişin yanı sıra Millet Mektepleri, Halkevleri ve Köy

Enstitüleri gibi devrimci eğitim hamleleri sayesinde, toplumdaki okuryazarlık düzeyi tarihi bir zirveye ulaşmıştır. Eğitim alanındaki faaliyetler Cumhuriyet kültürünün kök budak salmasında da büyük rol oynadı (Atabay, 2009, s. 458). Türk Rönesans'ı en önemli dönüşümü eğitim alanında yaşadı. Bu yolla, cahil insan portföyünün yerini kültürlü ve donanımlı insan tipolojisi aldı. Toplumun zihin yapısı ve olaylara yaklaşımı ciddi değişikliğe uğradı.

Atatürk, modern Türk devletinin inşasında bilimi temel rehber edinmiş ve bu doğrultuda M. Fuat Köprülü'yu (1890-1966) Türkiyat Enstitüsü'nü hayata geçirmekle görevlendirmiştir (Özkan, 1997, s.1). Dil ve alfabe devrimlerinin uygulama sürecinde kritik bir rol üstlenen bu enstitü, gerekli altyapıyı hazırlamıştır. Bu hazırlıkların neticesinde, 3 Kasım 1928'de yasallaşan 1353 sayılı kanunun ilgili maddesiyle yeni Türk alfabesi resmîyet kazanmıştır (Resmî Gazete, 1928, s. 923). Alınan önlemler ve Arap harflerine karşı getirilen bazı yasal kısıtlamalarla halk yeni alfabeyi öğrenmeye teşvik edildi. Türk dünyasında alfabe birliğini sağlamak, batılı ülkelerle yaşanan diplomatik sorunları aşmak, Türkçenin daha rahat okunup yazılmasını kolaylaştırmak ve okuryazar oranında kısa sürede artış yakalamak amaçlarıyla gerçekleştirilen alfabe devrimi kamuoyunun gündemini aylarca meşgul etmişti. Bu süreçte kimi aydınlar ve din görevlileri meseleyi enine boyuna tartıştı (Koryürek, 1998, s.46). Alfabe değişikliğinin milli kültürün gelişmesine darbe vuracağını dillendirenler ortaya çıktı. Yahudi kökenli Türk aydını Avram Galanti Bodrumlu (1873-1961) ise, böyle bir devrimin yürürlüğe girmesi durumunda Türk milletinin İslam toplumlarıyla gelecekteki bağlarının hayli zayıflayacağını ileri sürdü:

Galanti, alfabe değişikliğine karşı sunduğu eleştiride, Latin harflerine geçişin ve Arapça-Farsça kökenli kelimelerin tasfiyesinin Türklerin bölge halklarıyla olan tarihsel ve kültürel bağlarını koparacağını ileri sürmüştür. Yazara göre bu değişim, gelecek nesillerin Arap ve Acem toplumlarıyla iletişim kuramamasına yol açacak ve Türkiye'yi bölgede "splendid isolation" olarak tanımlanan derin bir kültürel yalnızlığa sürükleyecektir (Galanti, 1341, s. 16).

Tüm uyarılara ve eleştirilere rağmen Kemalist kadrolar, harf devriminde geri adım atmadı. Fakat nüfusun yarıdan fazlası köylerde barınıyor ve gündelik işlerin pek çoğu kadınların sorumluluğuna bırakılmıştı. İşte bu durumda, kırsal yörelerde özellikle kadınların eğitim düzeyini arttırmak ve yeni harfleri tanıtmak amaçları doğrultusunda 24 Kasım 1928'de Millet Mekteplerinin açılması kararlaştırıldı. Millet Mektepleri, halk-devlet bütünleşmesinin en somut verilerinden biriydi (Albayrak, 1994, s. 476). Bu okullar

aracılığıyla Anadolu çiftçi kadınları ile kentli hanımlar arasındaki kültürel statü farkı epey azaldı. Türk kadını doğrudan doğruya Millet Mekteplerine arka çıkınca bu kurumlar, kırsalda eğitim ve kültür devrimlerinin tatbik üssü oldular.

Devlet ve toplumun birlikte kalkınması için bilinçli bir halka gereksinim olduğu göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Halkın donanım düzeyini arttırmak ve eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak maksadıyla Atatürk, Halkevleri ile Halkodalarının kurulması talimatını verdi. Türk Ocaklarının yerine geçen ve Cumhuriyet Halk Partisi[CHP]'nin büyük destek verdiği bu kültür kurumları kısa sürede ülke geneline yayıldı. CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in (1889-1950) yeni şube açılacak yerlere yolladığı yazıda geçen CHP'nin, ülkedeki genel kültürel gelişimi desteklemek adına Halkevlerinin yürüttüğü faaliyetlere büyük bir hassasiyetle yaklaştığı ve bu çalışmaları yakından izlediği görülmektedir (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA], s.1932). Halkevlerinin işleyişi ve toplum üzerinde bırakmak istediği tesirin tüm çevrelere deklarasyonu niteliğindedir. Halkevlerinin bünyesinde birbirinden farklı ve kompleks birimler etkinlik gösterdi. Vatandaşların çeşitli dershanelerde el becerileri, Türkçeyi düzgün kullanma yetileri, sanatsal yetenekleri ve bedensel durumları günden güne geliştirildi (C.H.P., s. 1942). Çok daha önemlisi münevver Türk kadınlarına dikiş, nakış ve terzilik öğretilmesiyle onların ekonomik açıdan kendi ayakları üzerine durabilecek düzeye ulaşmalarına yardım edildi.

Atatürk Türkiye'sinde eğitimde modernleşme amacıyla kritik hamleler birbirini kovalarken, karşılaşılan en temel mesele okullaşma oranının çok düşük oluşuydu. 1930'lu yılların ortalarında Türkiye'deki yaklaşık 40 bin köyün çok büyük bir kısmında (35 bin) eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Toplumun %80'lik kesiminin yaşadığı kırsal bölgelerdeki okuryazarlık oranının yetersizliği karşısında, eğitim alanındaki reformlara hız verildi (Aydoğan, 1998, s. 116). Bu kronik sorunu çözmek amacıyla ilk etapta Millet Mektepleri, Köy Muallim Mektepleri ve Öğretmen Kursları gibi yapılar üzerinden kapsamlı bir seferberlik başlatıldı. Adı geçen kurumlarla toplumda ancak kısmi bir değişim sağlanabildi. Devletin içinde bulunduğu ekonomik şartlarda, kırsal bölgelere öğretmen yetiştirme konusu bütçeyi hayli zorluyordu. Var olan çetin koşullarda, maliyeti az olacak şekilde öğretmen yetiştirmek için yeni yollara başvuruldu.

Atatürk'ün bıraktığı en büyük manevi miras olan bilim ve kültüre sahip çıkmaya gayret gösteren İsmet İnönü, 1939'da (17-29 Temmuz) I. Maarif Şurası'nı topladı (MEB, s.1991). Toplantıda kırsal yöreler için öğretmen yetiştirecek yeni kurumların isminin Köy Enstitüleri olması kararlaştırıldı. Atatürk'ün temellerini attığı bu okullar, Anadolu

kırsalının sosyal ve kültürel dokusu, TBMM’de kabul edilen 17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte süratli bir dönüşüm sürecine girmiştir. İsmail Hakkı Tonguç’un (1893-1960) fikir babalığını yaptığı Köy Enstitüleri, her yerde herkese eğitim temel prensibinden hareketle köylerde maddi olanaklardan yoksun zeki çocukları eğitim sistemi içine katmaya çalıştı (Kirby, 1962, s. 75-243). Bu hedefe büyük ölçüde ulaşıldı. Fakir Anadolu köylüsünün evlatları bu yeni sistem aracılığıyla öğretmen, sağlık personeli, mühendis, tekniker hatta devlet adamı olarak dahi ülkesine hizmet eder hale geldi.

Köy Enstitülerinin halka sağladığı birçok katkıya rağmen çeşitli eleştirilere maruz kaldığı da gözlemlendi. Bahse konu eleştiriler, ekseriyetle ideolojik kaygılardan kaynaklandı. Enstitülerde komünizm propagandası yapıldığı ve ders müfredatları aracılığıyla Türk gençlerinin manevi değerlerinden koparıldığı iddia edildi. Böylesi ithamlar inanç ve geleneklerine bağlı geniş halk kitlelerinin kafasında soru işaretleri oluşmasına sebep oldu:

Millet Mecmuası’nda (1948) yer alan bir makalede, Hasan Âli Yücel (1897-1961) dönemindeki Milli Eğitim politikaları sert bir dille eleştirilmiştir. Yazıda, özellikle Dünya Klasiklerinden yapılan tercümelerin Türk milli kimliğine, inanç değerlerine ve devlet otoritesine yönelik bir tehdit oluşturduğu, bu eserlerin okullara sokulmasıyla genç nesillerin yanlış yönlendirildiği ve devlet bütçesinin bu amaç doğrultusunda kullanıldığı iddia edilmiştir (Millet Mecmuası, 1948, s. 13).

Kurucu kadrolar, eğitim alanındaki noksanlıkları sonlandırmak hedefiyle sürekli daha modern ve üst düzey kurumlar tesis ettiler. Böylece nerede yeni bir eğitim kurumu açılmışsa oranın çehresi tepeden tırnağa değişime uğradı. Vatandaşlar, farklı meslek kollarında ihtisaslaştı. İleri düzeyde üretim tekniklerinin kullanılması maksadıyla Ankara’da 1925’te Yüksek Ziraat Mektebi hizmet vermeye başladı. Ziraat Mekteplerinin sayıları hızla artarken, 1927 yılından başlayarak yurtdışından yabancı uyruklu ziraat uzmanları getirtildi (Kadioğlu, 2007-2008, s.186-193). Bu kişiler halkla kısa sürede kaynaşarak çiftçileri bilinçlendirdi. Türk tarımı daha sağlam bir zeminde mesafe kat eder noktaya ulaştı. Anadolu’daki endemik bitkiler halkla koordinasyon kurularak koruma altına alındı.

Hukuk sistemini dünyevileştirme çabaları olanca hızıyla sürerken, 5 Kasım 1925 günü Ankara Hukuk Mektebinde eğitim öğretime başlanması kararlaştırıldı. Atatürk’ün direktifleri doğrultusunda, 1928 yılı içinde “ulusal sanat” parolasıyla İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi kuruldu. Akademi mimarlık ve sanatın farklı alanlarında adeta

lokomotif görevi üstlendi (Demir, 2012, s.285). Gençlik yıllarından beri klasik müziğe ilgi duyan Atatürk, müzik ve sahne sanatları eğitimi verilmesi amacıyla Devlet Konservatuarının kurulmasına öncülük etti. Türk gençliğine ulusal bir kimlik kazandırmak amacıyla, eğitimin her seviyesinde tarih ve edebiyat müfredatına stratejik bir önem atfedilmiştir. Ayrıca, Batı dünyasıyla olan gelişmişlik farkını kapatmak için John Dewey (1859-1952) ve Albert Malche (1876-1956) gibi dünyaca ünlü uzmanlar Türkiye'ye davet edilerek, dışarıdan önemli bir akademik bilgi transferi gerçekleştirilmiştir. Darülfünun kapatılıp 1933'te İstanbul Üniversitesinin kurulması sayesinde "Üniversite Reformu" hayata geçirildi. Toplumun entelektüel seviyesini yukarılara taşıyan bu reform aracılığıyla yeni bir evrede başlamış oldu (Widmann, 1999, s.106). Yüzyıllar sonra Türk bilginleri tekrar isimlerini bilim camiasının ilk sıralarına yazdırdı. Özellikle sağlık, eğitim ve sanatta Türk insanının tarihi kotlarına uygun cevher Üniversite Reformu sonunda ortaya çıkarıldı. Gelineen noktada, Türk Devrimi modern eğitim anlayışı ve kurumlarıyla vatandaşlar arasında içselleştirildi.

1.4. Dil, Tarih ve Sanat Anlayışlarının Evrimi

Türk Devrimi'ni karakteristik kılan en önemli hususlardan biri, benimsenen özgün tarih felsefesidir. Bu süreçte, hanedan ve ümmet merkezli geleneksel tarih yazımı terk edilerek, ulusal kimliği temel alan "milli tarih" anlayışı kurumsallaştırılmıştır. Esasen bu yeni yaklaşımın kökleri, II. Meşrutiyet yıllarındaki kısıtlı girişimlere kadar uzanmaktadır. O yıllarda faaliyete geçen cemiyetler ve çıkardıkları yayınlar, Türk tarihinin sadece Osmanlı dönemiyle sınırlandırılmayacağını bilimsel olarak ortaya koymuştur (Toprak, 1987, s. 4,5). Özellikle Balkan Savaşları'nın yarattığı toplumsal travmaya bir yanıt olarak doğan Türk Ocakları, ulusal bilincin kitlelere yayılmasında başat bir rol üstlenmiştir (Berktaş, 1991, s. 26-30). Bu dönemde Türk Yurdu gibi mecmualarda işlenen tarihi temalar, hem Büyük Savaş(1914-1918) hem de İstiklal Harbi(1918-1923) yıllarında toplumsal aidiyet duygusunu en üst seviyeye taşımıştır.

Cumhuriyet döneminde Atatürk, Türk tarih yazımını nesnel ve pozitivist bir temele oturtma gayesiyle Türk Ocakları bünyesinde özel Tarih Heyetleri ihdas etmiştir. Bu heyetlerin eş güdümlü çalışmaları sonucunda Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti hayata geçirilmiştir. Türk Ocakları'nın CHP ile birleşmesiyle birlikte, 12 Nisan 1931 tarihinden itibaren cemiyet müstakil bir yapıya kavuşmuştur. Günümüzdeki Türk Tarih Kurumu'nun temelini oluşturan bu organizasyonun ilk başkanlığını M. Tevfik

Bıyıklıoğlu (1898-1961) üstlenmiştir (Çoker, 1983, s.5). Böylece modern Türk tarihçiliğinin ilk kurumsal adımları bizzat Atatürk'ün himaye ve kontrolünde atılmıştır.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ilk sistematik faaliyeti, liseler için hazırlanan dört ciltlik Tarih Ders Kitabı'nın Milli Eğitim Bakanlığı aracılığıyla yayımlanmasıdır. Türk Tarih Tezi'nin ana çerçevesini çizen bu külliyat, daha sonra "Türk Tarihi'nin Ana Hatları" ismiyle 607 sayfalık kapsamlı bir tek cilde dönüştürülmüştür. Eserin hazırlanış sürecinde görüşlerine başvurulmuş A. Zeki Velidi Togan (1890-1970), özellikle "kuraklık temelli göç" teorisine itiraz etmiştir (İğdemir, 1973, s. 4). Togan, bu nüfus hareketlerinin iklimden ziyade askeri mücadeleler ve demografik artıştan kaynaklandığını savunmuştur. Bu tür fikir ayrılıkları, genç Cumhuriyet tarihçiliğinin eleştirel bir zeminde yükselmesi bakımından kıymetli görülmüştür. Dönemin tarih hamleleri, basın dünyasında da geniş yankı bulmuştur.

Atatürk tarafından geliştirilen Türk Tarih Tezi, toplumsal aidiyet duygusunu güçlendiren stratejik bir boyuta sahipti. Bu doktrine göre Sümer, Hitit ve Maya gibi kadim medeniyetlerin kökenleri Türk kültürüne dayandırılıyordu. Söz konusu teorinin halk nezdinde kabul görmesini sağlamak amacıyla, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Genel Sekreteri Muzaffer Göker (1888-1959), radyo kanalıyla tezin kapsamlı bir sunumunu gerçekleştirmiştir (İnan, 1939, s.244). Radyo yayınları aracılığıyla düzenlenen izlencelerde; Türklerin antropolojik olarak sarı ırka mensup olmadıkları vurgulanmış ve Millî Mücadele döneminde İtalyan, Fransız ve Yunan cenahının Anadolu üzerindeki hak iddialarının bilimsel dayanaktan yoksun olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Türk toplumunun tarihsel süreçte işgalci bir tutumu benimsemediği ve yaşam biçimlerinin yalnızca göçebelikten ibaret olmadığı kamuoyuna aktarılmıştır. Böylece adeta psikolojik harp tekniklerinde olduğu gibi yıllardır savaş meydanlarında yenildiği için öz güvenini kaybeden Türk toplumu tekrar öz benliğine kavuşturuldu. Cumhuriyet dönemi tarih araştırmalarının başarısını ortaya koyan en somut kanıtlar, 1932 ve 1937 yıllarında gerçekleştirilen Birinci ve İkinci Türk Tarih Kurultaylarıdır (Maarif Vekâleti, 1932; BCA, 1937). Bu bilimsel buluşmalar sayesinde Türk toplumu, tarihteki öncü figürlerini ve köklü geçmişini yeniden keşfederek kolektif hafızasını güçlendirme imkânı bulmuştur. Yeni tarih bilinci, vatandaşların rejim ve devlete olan sadakatini daha da güçlendirdi. Tarih çalışmaları ilerleyen yıllarda teknolojik olanaklar eşliğinde bilimsel zeminde sürdürüldü. Tarihsel araştırmalar ile dil reformu süreçleri, çoğu zaman birbirini besleyen bütünlük bir yapıda ilerlemiştir. Bu geniş kapsamlı etkileşim, toplumdaki ulusal kimlik duygusunun ve aidiyet bilincinin kökleşmesini sağlamıştır.

Ulus devlet inşasında Türkçenin sadeleştirilmesi ve yabancı unsurlardan arındırılması, bir varlık ve kimlik meselesi olarak görülmüştür. Bu süreçte Harf İnkılabı, Dil Devrimi'ne zemin hazırlayan stratejik bir başlangıç olarak kabul edilmiştir. Hazırlık aşaması 1927'ye kadar uzanan bu reform, alfabe değişikliğinin ardından daha uygun bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak Dil Devrimi'nin toplumsal ölçekte içselleştirilmesi, yeni harflerin kabulüne kıyasla daha meşakkatli bir süreç izlemiştir; çünkü yüzyıllardır dile yerleşmiş olan Arapça ve Farsça kalıpları tasfiye etmek zaman almıştır (Boyacıoğlu, 2001, s. 447). Özgünlüğü nedeniyle önünde somut bir model bulunmayan bu sosyal dönüşüm, Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda uzmanlarla gerçekleştirdiği istişarelerle şekillenmiştir. Nihayetinde, tarih ve dil çalışmalarının eş güdümlü yürütülmesi kararlaştırılarak, I. Türk Tarih Kurultayı'nın hemen akabinde kurumsal bir yapıya gidilmesi talimatı verilmiştir. Cumhuriyet tarihinin en köklü yapılarından biri olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, 12 Temmuz 1932 tarihinde Parlamento üyeleri ve Bakanlar Kurulu'nun ortak girişimiyle hayata geçirilmiştir. (İnan, 1957, s. 478; Sakaoğlu, 2001, s. 23). Çanakkale mebusu Samih Rıfat Bey (1874-1932), kurumun ilk başkanı olarak görev almıştır. Gerçekleştirilen Dil Devrimi'nin esas hedefi ise, toplumun gündelik hayatta başvurduğu konuşma dili ile edebi/resmi yazı dili arasındaki uçurumu yok etmek ve bu iki yapıyı birbirine yaklaştırmaktır. Türk Tarihine kaynak olacak eski dillerin incelemesi de bu devrim kapsamında ele alındı.

Cumhuriyet idealleri doğrultusunda Atatürk'ün direktifleriyle gerçekleştirilen I. Türk Dili Kurultayı (26 Eylül-5 Ekim 1932), Türkçenin yabancı sözcüklerin boyunduruğundan kurtarılıp özgün bir kimlik kazanması yolunda bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Kurultay delegeleri, dilin milli bir benliğe kavuşması adına yabancı kökenli ifadeler yerine yeni Türkçe terimlerin türetilmesi hususunda tam bir mutabakata varmışlardır. İlkinden farklı olarak bilimsel kriterlerin daha yoğun hissedildiği İkinci Türk Dil Kurultayı (18-23 Ağustos 1934) sonrasında ise Türk Tarih Tezi ile kavramsal bir uyum içinde olan Güneş Dil Teorisi'nin toplumsallaşma süreci başlamıştır (Özdemir, 2023, s. 21). Bu teorik çerçeveyi halka tanıtmak amacıyla 4 Ekim 1935'te Ulus gazetesinde “Dil Hakkında Etimolojik Bir Anket” başlıklı kapsamlı bir yazı dizisi yayımlanmıştır. Bu metinlerde kelimelerin köken yapıları ve aldıkları eklerin anlamsal işlevleri örneklerle analiz edilmiştir. Gazete üzerinden yürütülen bu süreçte okuyucuların da tartışılan konulara dair görüş bildirmeleri teşvik edilmiştir (Ulus, 1935, s. 1). Uygulanan anket dizilerinden birinde güneş kavramı merkeze alınarak; “ışık, yıldız, ateş, parlak” gibi kelimelerin günlük dildeki yeri sorgulanmıştır. Diğer bir ankette ise “dil, diş,

dudak, ağız, gırtlak, alın, burun, göz” gibi temel anatomik terimler üzerinden halka dört kritik soru yöneltilerek bilimsel sürece vatandaş katılımı sağlanmıştır (Ulus, 1935, s. 1). Bu etkileşimli yöntemle, Dil Devrimi’nin toplumsal bir tabana yayılması ve her aşamasının halk tarafından muhakeme edilerek içselleştirilmesi amaçlanmıştır.

II. Türk Dili Kurultayı sürecinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin adı Türk Dili Araştırma Kurumu olarak revize edilmiş; 1936 yılındaki III. Türk Dili Kurultayı’nın (26-31 Ağustos 1936) ardından ise kurum, günümüzdeki ismi olan Türk Dil Kurumu adını almıştır (Tan, 2001, s. 103). Dil Devrimi’nin uygulama aşamasında bu güzide kurum, Milli Eğitim Bakanlığı ve özellikle Halkevleri ile stratejik bir iş birliği yürütmüştür. Halkevleri bünyesindeki okuma salonlarının faaliyete geçirilmesi, yeni harflerle basılmış eserlerin geniş kitlelere ulaştırılması ve düzenlenen kültürel organizasyonlar sayesinde Dil Devrimi teorik bir tasarı olmaktan çıkıp toplumsal bir gerçekliğe dönüşmüştür (Zürcher, 2020, s. 250). Bu süreçte bir nevi eğitim üssü işlevi gören Halkevleri, devrimin felsefesini halka ulaştırmada merkezi bir rol oynamıştır. Yapılan bu sistemli çalışmalar neticesinde, taşradan kente kadar geniş bir coğrafyada konuşma dili İstanbul Türkçesi ekseninde standartlaşmaya başlamıştır. Atatürk sonrası dönemde de dil politikaları belirlenirken toplumsal eğilimler ve halkın tepkileri temel bir kriter olarak kabul edilmiştir. Bu strateji sonucunda, sivil vatandaşlar öz Türkçe kelimeleri gündelik yaşamlarına dahil ederken, aydın kesim de daha yalın ve anlaşılır bir üslubu temel yayın dili olarak benimsemiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde, pozitivist temellere dayanan Batı medeniyetinin benimsenme süreci; siyasi, hukuki ve iktisadi dönüşümlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kapsamlı bir kültürel yeniden inşa projesine dönüşmüştür. Bu modernleşme paradigması sanat dünyasında da karşılık bularak estetik anlayışta köklü bir zihniyet değişimini tetiklemiştir. Atatürk, 22 Ocak 1923’te Bursa Şark Sineması’nda yaptığı hitabede, sanatsal üretimin kalkınma ve ilerleme hamlelerinden ayrı düşünölemeyeceğini şu sözlerle vurgulamıştır:

“Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icap ettirdiği şeyleri yapmaz, itiraf etmeli ki o milletin tarik-i terakkide (ilerleme yolunda) yeri yoktur. Hâlbuki bizim milletimiz, evsaf-ı hakikisiyle (gerçek nitelikleriyle) mütemeddin (uygar) ve müterakki (ilerlemiş) olmaya layıktır ve olacaktır.” (Arsan vd., 1997, s.67).

Atatürk’ün tahayyülündeki "ideal Cumhuriyet insanı", estetik bir derinliğe sahip olmalı; resim, heykel ve diğer güzel sanat dallarıyla aktif olarak ilgilenmeliydi. Bu vizyonu hayata geçirmek adına bir yandan Serbest Resim Atölyesi ve Yeni Resim

Cemiyeti gibi yerel kurumlar tesis edilmiş, diğer yandan uluslararası tecrübeden istifade edilmiştir. Nitekim 1924 yılında eğitim amacıyla Fransa'ya gönderilen 20 kişilik grubun önemli bir kısmı resim ve müzik gibi sanat disiplinlerinden seçilmiştir (Gezer, 1984, s. 17-18). Ayrıca, teknik birikimi artırmak amacıyla yurt dışından uzman sanatçılar davet edilmiştir. Ancak sanatsal dönüşümün asıl ivmesi, Atatürk'ün topluma örnek teşkil eden modern yaşam tarzından gelmiştir (Uluskan, 2010, s. 509-556). Henüz Çanakkale Muharebeleri döneminde portresinin yapılmasına onay vermesi, ilerleyen yıllarda kamusal alanların heykellerle estetik bir nitelik kazanmasını teşvik etmesi ve 1925 yılında İzmir'de düzenlenen ilk baloya bizzat öncülük etmesi bu yaklaşımın somut göstergeleridir (Gentizon, 2001, s. 133). Bu kararlı duruş, toplumun sanata karşı mesafeli yaklaşımını kırmış ve geleneksel engellerin aşılmasını sağlayarak modern bir sanat algısının yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte resim sanatı, belirli evrelerden geçerek gelişimini sürdürmüştür. Siyasi kadroların yanı sıra halkın da paydaşı olduğu devrimci süreçler, Türk toplumunun geleneksel olarak mesafeli durduğu resim ve heykel sanatına yönelik algısını kökten değiştirmiştir. Osmanlı döneminde muhafazakâr tepkiler nedeniyle sanat atölyelerinin saldırıya uğradığı tarihsel gerçekliği göz önüne alındığında, bu dönüşümün önemi daha net anlaşılmaktadır. *"Fikirler ve inkılaplar, sanatla yayılır"* (Egeli, 1954, s. 84) ilkesini benimseyen Atatürk, sanatçıların toplumla organik bir bağ kurmasını teşvik etmiştir. Plastik sanatların bilimsel ve teknik açıdan ilerlemesi amacıyla 1927 yılında Güzel Sanatlar Akademisi yapılandırılmıştır. Ayrıca 1932'de İsmail Hakkı Tonguç'un öncülüğünde kurulan Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü, Anadolu genelinde sanat eğitimini yaygınlaştıracak yerli öğretmen kadrolarını yetiştirme misyonunu üstlenmiştir (Akkaya, 2025, s. 75). Akademik kadrolarda İbrahim Çallı, Feyhaman Duran ve Hikmet Onat gibi öncü Türk sanatçıların yanı sıra, Léopold Lévy gibi yabancı uzmanların birikimlerinden de istifade edilmiştir (Başbuğ ve Başbuğ, 2024, s. 74). Bu çok sesli eğitim yapısı, özellikle genç kuşaklar arasında görsel sanatlara olan ilginin artmasını sağlamıştır. Cumhuriyet seçkinleri, kat edilen mesafeyi vurgulamak adına Osmanlı dönemindeki kısıtlı sanat anlayışını referans göstererek modernleşmenin boyutlarını hatırlatmışlardır.

Heykel sanatı özelinde toplumdaki geleneksel önyargıları kırmak ve geçmişin şekilci (formalist) kalıplarını aşmak amacıyla, dönemin yetkin yabancı heykeltıraşlarının uzmanlığına başvurulmuştur. Kültürel bir Rönesans hedefleyen Cumhuriyet Türkiye'sinde, bu sürece katkı sunan isimler arasında Heinrich Krippel (1883-1945) merkezi bir rol üstlenmiştir (Davison, 1988, s. 175). Krippel, Ankara Ulus'taki ikonik

Zafer Anıtı'nın yanı sıra; Samsun, Konya ve Afyon gibi merkezlerde Atatürk'ün karizmatik liderlik imajını pekiştiren anıtlar inşa etmiştir (Gezer, 1984, s. 78).

Hümanist değerlerle örölü bir ulus kimliğı inşa edilirken sürece dahil olan bir diğör önemli sanatçı ise Pietro Canonica'dır (1869-1959). Canonica tarafından tasarlanan Atatürk büstleri, pişmiş toprak (terrakotta) tekniğıyle çoğaltılarak kamu kurumlarına dağıtılmış; bu görsel dil aracılığıyla topluma doğrudan sosyo-politik iletiler sunulmuştur. Bu sistematik yaklaşım, Türkiye'de kurumsal bir "*anıt kültü*" nün doğuşuna zemin hazırlamıştır (Tekiner, 2010, s. 44). Kısa sürede ülkenin farklı noktalarında yükselen bu yapılar, halkın ortak bellek mekanları ve ritüel merkezleri haline gelmiştir. Anıtlar çevresinde düzenlenen törenlerin yarattığı sembolik atmosfer, 1950'li yıllardaki münferit saldırılara değin toplumsal bir kabul görmüş ve heykelcilik, Türkiye'nin en dinamik sanat disiplinlerinden biri konumuna erişmiştir.

2. GÜNDELİK YAŞAMDA KÖKLÜ DEĞİŞİKLER

2.1. Tarikat Faaliyetlerinin Yasaklanması

Yüzyıllar boyunca toplumsal organizasyonlarda etkin rol oynayan ve kitleleri mobilize etme gücüne sahip olan tekke, türbe ve zaviyeler; Cumhuriyet'in ilanını takiben sosyal modernizasyon hedefleri doğrultusunda lağvedilmiştir. Bu stratejik karar, toplumsal yapıyı rasyonel ve laik bir temele oturtma çabasının doğal bir sonucu olarak tatbik edilmiştir. Esasen Atatürk, Milli Mücadele'nin kritik safhalarında Osmanlı'dan tevarüs eden dini teşkilatlanmaya yönelik köklü bir müdahaleden kaçınmıştır. Bu temkinli yaklaşımın temelinde, halkın dini hassasiyetlerini gözetme ve milli birliği muhafaza etme düşüncesi yatmaktadır.

Bu doğrultuda, İslam'ın bütünleştirici gücünden yararlanmak maksadıyla ilk TBMM bünyesinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ihdas edilmiştir (Boyacıoğlu, 1996, s. 169). İcra Vekilleri Heyeti içerisinde yer alan bu vekâlete, her ne kadar eski Şeyhülislamlık makamı kadar geniş olmasa da, kayda değer bir otorite bahşedilmiştir. İlk Şer'îye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Gerçekker'in (1868-1950) bir dönem Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevini de vekaleten üstlenmesi, bu makama atfedilen önemi teyit etmektedir (BCA, 1921). Bu yöntemle, farklı dini ekollerden gelebilecek muhalefetin etkisi kırılmış, tasavvufi grupların Millî Mücadele'ye desteği konsolide edilmiş ve vekâlete merkezi, birleştirici bir işlev yüklenmiştir.

Millî Mücadele yıllarında stratejik gerekçelerle belirli bir diyalog zemini kurulan dini gruplar ve tarikat yapılarıyla olan ilişkiler, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı ile köklü bir paradigma değişimine uğramıştır. Laik Cumhuriyet rejimine yönelik ilk ciddi tehdit olarak nitelendirilen bu kalkışmayı bastırmak amacıyla merkezi hükümet, son derece kararlı ve sert tedbirleri hayata geçirmiştir (Toker, 2018, s. 23). Teopolitik karakteri baskın olan bu isyanın ardından Doğu Anadolu'da İstiklal Mahkemeleri yeniden tesis edilmiş ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun uygulama alanı genişletilmiştir.

Asayişin tesisi sürecinde kabul edilen 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete toplumsal ve siyasal alanda geniş bir denetim ve müdahale yetkisi tanımıştır (BCA, 1925). Bu yasal düzenleme, rejim ile geleneksel dini yapılar arasında açık bir ayrışmanın miladı olmuş; dört yıl süren yürürlük dönemi boyunca devletin otoritesini tahkim etmiştir. Şeyh Said İsyanı sonrasındaki bu süreç, Atatürk devrimlerinin radikal bir

hızla uygulanabilmesi için gerekli olan disiplinli siyasi atmosferi yaratmıştır. Ortaya konan bu kararlı irade, reformlara yönelik muhtemel toplumsal reaksiyonları minimize ederek modernleşme adımlarının önündeki engelleri bertaraf etmiştir.

Doğu Anadolu'daki isyan sürecinde kitleleri mobilize ederek direnişi körüklediği saptanan tasavvufi kurumların, benzer bir reaksiyonu ileride tekrarlayabileceği endişesi, bölgedeki tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılması kararını hızlandırmıştır (Akyürekli, 2013, s. 60). Alınan bu karar, Atatürk'ün modernleşme projesinde nihai bir nokta değil, aksine kapsamlı toplumsal reformların bir öncüsü niteliğindeydi. 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu Halk Fırkası'nda gerçekleştirdiği hitabesinde Atatürk, tarikat olgusunu çağdaş bir perspektifle yeniden tanımlamış ve bu geleneksel yapıların miadını doldurduğunu şu sözlerle kamuoyuna ilan etmiştir:

“En doğru en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir (medeniyet tarikatıdır). Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak, insan olmak için kâfidir. Rüesa-yı tarikat (tarikat reisleri), bu dediğim hakikati bütün vüzuhu (açıklığı) ile idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerin artık vasıl-ı rüşd (erginliğe ermiş) olduklarını elbette kabul edeceklerdir.” (İmece, 1975, s. 83).

Tasavvuf odaklı yapıların faaliyetlerine son verilmesine yönelik ilk somut hukuki adım, 2 Eylül 1925 tarihinde atılmıştır. Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan 2431 sayılı kararnamede; tarikat kurumlarının "samimi inanç görüntüsü altında gizli siyasi ajandalar yürütebileceği" vurgulanarak, bu yapıların devlet güvenliği üzerindeki potansiyel risklerine dikkat çekilmiştir. Bu süreçle birlikte, mimari yapısı eğitim faaliyetlerine uygun olan tekkeler Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmeye başlanmıştır (Hâkimiyeti Milliye, 1925). Restorasyonu ekonomik açıdan mümkün görülmeyen yapıların ise tasfiye edilerek elde edilen gelirle kırsal bölgelerde modern okul binalarının inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Cumhuriyet'in bir devrim kurumu olarak inşa ettiği Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla, inanç sahasında ortaya çıkabilecek "çift başlılık" ve hurafe kaynaklı toplumsal dezenformasyonun önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu politikalar, samimi dindar kitleleri rencide etmekten ziyade, İslam'ın sosyal ve ahlaki ilkelerinin istismar edilmesini engellemeye yönelik birer koruyucu mekanizma olarak tasarlanmıştır. Nihayetinde Atatürk, toplumsal farkındalığın ve dönüşümün yeterli olgunluğa eriştiği kanaatiyle, her türlü tarikat faaliyetinin hukuki olarak yasaklanması sürecini başlatmıştır.

TBMM'de 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen 677 sayılı kanun, Türkiye genelindeki tüm tarikat faaliyetlerini hukuki bir zeminde yasaklayarak bu yapıların kamusal alandaki varlığına son vermiştir. Bu düzenleme neticesinde, 1 Mart 1950 tarihine

kadar kapalı kalmak üzere; ülke genelinde 773 tekke, 905 türbe ve yaklaşık 100 zaviye mühürlenmiştir (Şimşek, 2006, s. 14). Söz konusu sayısal veriler, tasavvufi oluşumların toplumsal tabandaki yaygınlığını ve kitleler üzerindeki nüfuzunu göstermesi bakımından oldukça çarpıcıdır.

Yasanın kapsamı incelendiğinde, müdahalenin sadece fiziksel mekanların kapatılmasıyla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda bu kurumlara bağlı hiyerarşik unvanların da bütünüyle tasfiye edildiği görülmektedir. Bu reformla, akıl ve mantık ilkeleriyle çelişen, dinin özünden uzaklaşmış batıl inanç ve uygulamaların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Türk toplumunun dini algısı, rasyonel ve "mutedil" (vasat) bir çizgiye çekilmeye çalışılarak inançların bir istismar aracına ya da ekonomik sermayeye dönüştürülmesi engellenmiştir. İlgili kanun metninde bu yasaklı unvanlar ve faaliyetler şu şekilde kategorize edilmiştir. Genel olarak tüm tarikatlarla bağlantılı olan; şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik gibi makamların yanı sıra; falcılık, büyücülük, üfürükçülük, gelecekte haber verme veya dilekleri gerçekleştirmek amacıyla muskacılık gibi unvanların ve sıfatların kullanılması, bu unvanlara dayanarak hizmet sunulması ve bunlara özgü kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde, saltanat ailesine ait olan, bir tarikata dayanan ya da kişisel çıkar sağlamak amacıyla işletilen tüm türbeler kapatılmış ve türbedarlık makamı lağvedilmiştir (Düstur, 1925).

Tarikat faaliyetlerine yönelik yasaklamalar, muhafazakâr düşünce dünyasında farklı yankılar uyandırmıştır. 20. yüzyılın en yetkin tasavvuf araştırmacılarından biri olan Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982), bu kurumsal tasfiyeyi İbn Haldun'un (1332-1406) tarih nazariyesi ekseninde analiz etmiştir. Gölpınarlı'ya göre tekkelerin kapatılması, devletin keyfi bir müdahalesinden ziyade, tarihsel işlevini yitirmiş ve doğal gelişimini tamamlamış bir yapının kaçınılmaz akıbetinin hukuki bir tescilidir. Bu kurumlarda son dönemlerde müşahade edilen yozlaşma ve "özden sapma" halinin, kamu otoritesini bu yönde bir adım atmaya mecbur bıraktığını savunan Gölpınarlı, süreci şu sözlerle değerlendirmiştir:

"Tarikatların faaliyetlerine son verilmesi ve tekkelerin kapatılması süreci; geçmişte misyonunu tamamlamış, tarihsel gelişimini doğal bir akışla bitirmiş bir kurumun kaçınılmaz akıbetidir. Milletin kararlılığıyla yasalaşan bu düzenleme, aslında çoktan nihayete ermiş bir sürecin resmiyet kazanmasından başka bir anlam taşımamaktadır." (Gölpınarlı, 2009, s. 263).

Sekülerleşme hamleleri doğrultusunda tarikatların faaliyetleri hukuken sonlandırılmış olsa da aidiyet hissini tasavvufi kimlikler üzerinden tanımlayan çevreler, kendilerine yeni ifade alanları ve alternatif mecralar arayışına girmişlerdir (Çetin, 2024, s. 834). Bazı tarikat yapıları, siyasi otoritelerle uzlaşma zemininde kalarak faaliyetlerini sessiz ve dolaylı bir biçimde sürdürmeyi başarmıştır. Özellikle Mevlevilik ve Bektaşilik gibi yapılar, Cumhuriyet rejimine karşı daha uyumlu bir tutum sergileyerek varlıklarını koruma yoluna gitmişlerdir. Buna karşın, laik yönetim modelini benimsemeyen yapılar, özellikle Doğu Anadolu ve çevresinde nüfuzlarını artırmıştır. Batı ve İç Anadolu'da ise tekkelerin varlık mücadelesi daha gizli bir mahiyet kazanmış; Kocaeli Gebze, Manisa Salihli ve Samsun gibi merkezlerde bu yeraltı faaliyetlerine dair somut hadiseler kayıtlara geçmiştir (Akşam, 1931, s. 4).

Dönemin dikkat çeken entelektüellerinden Ahmed Vela Nureddin (1901-1967), tarikatların tasfiyesine yönelik kültürel bir çekince ortaya koymuştur. Nureddin'e göre tekkeler, geleneksel Türk musikisinin en hayati kaynaklarından biridir. Özellikle Bektaşi nefesleri ve Mevlevi nağmelerinin temsil ettiği tasavvuf musikisi mirasının bütünüyle yok edilmesinin yaratacağı kültürel boşluğa dikkat çekmiştir (Akşam, 1934, s. 3). Ancak imparatorluktan ulus devlete geçişin radikal doğası gereği, yasanın ilk uygulama evrelerinde bu kültürel birikimin muhafazası önceliklendirilmemiş; bu durum sanat ve edebiyat alanlarında bir süreklilik kopuşuna (inkıta) yol açmıştır.

Geleneksel tarikat yapılarının kamusal alandan çekilmesine paralel olarak, Kemalist kadrolar Cumhuriyet idealine uygun alternatif kültürel kurumlar inşa etmiştir. Bu stratejik hamleyle, hem sivil halkın entelektüel seviyesinin yükseltilmesi hem de rejim değerlerinin toplumsal tabanda konsolide edilmesi amaçlanmıştır. Modern eğitim kurumlarının yanı sıra Millet Mektepleri, Halkevleri ve Halkodaları, sosyal yaşamı çağdaş ölçütlere göre yeniden düzenleyen temel odak noktaları haline gelmiştir. Özellikle Halkevleri, Türk toplumunun kültürel çehresini dönüştürmede katalizör bir rol üstlenmiştir.

Vatandaşların geleneksel zikir mekanlarından ayrılarak kendilerini modern sanat dallarıyla (tiyatro, müzik, resim vb.) tanıştığı merkezlere yönelmesi, bu kurumlar aracılığıyla sağlanmıştır. İlk olarak 19 Şubat 1932'de 14 merkezde faaliyete geçen Halkevleri, devrimin temel felsefesini kitlelere aktarma misyonunu üstlenmiştir (CHP, 1942, s. 3-4). Laiklik, Cumhuriyetçilik ve Milliyetçilik ilkelerinin toplumsal bilince yerleştirilmesi ve "milli bir terbiye" anlayışının tesisi, bu kurumların öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Halkevleri, geleneksel tebaa-mürît ilişkisi yerine, hak ve ödev

bilinci yüksek, "faydalı yurttaşlar" yetiştirme gayesiyle hareket etmiştir. CHP'nin kültürel temsilciliği niteliğindeki bu kurumların sayısı 1950 yılına gelindiğinde 500'e ulaşmıştır. Bu hızlı yayılım, Halkevleri bünyesinde yürütülen planlı ve disiplinli kültürel faaliyetlerin bir sonucudur.

Literatürde sıklıkla "*çağdaş tekkeler*" metaforuyla tanımlanan Halkevleri; düzenlediği akademik konferanslar, tiyatro temsilleri, plastik sanatlar sergileri ve köy gezileriyle kamusal alanda kapsamlı bir kültürel transformasyon gerçekleştirmiştir. Sosyal yardımlaşma faaliyetleri, okuma kampları ve çeşitli teknik kurslar, bu kurumların toplumsal entegrasyonu sağlayan en dinamik enstrümanları olmuştur. Halkevlerinin organizasyonel yapısı, nüfusu az olan kasaba ve köylerde Halkodaları aracılığıyla temsil edilerek devrimin kültürel etki alanı genişletilmiştir.

Halkevleri ve Halkodaları, Türk insanının radyo ve fotoğraf makinesi gibi dönemin teknolojik imkanlarıyla ilk kez temas etmesini sağlayan birer "*modernite merkezi*" işlevi görmüştür (Şahin, 2012, s. 110). Halkçılık ilkesinin bir gereği olarak, sanatsal ve entelektüel etkinlikler merkezden çevreye taşınmış; en ücra yerleşim birimlerinde yaşayan vatandaşların dahi modern sanat sergilerine erişimi ve katılımı mümkün kılınmıştır. Bu sayede, kültürel gelişim elitist bir çerçeveden çıkarılarak kitlesel bir nitelik kazanmıştır.

Tarikatların lağvedilmesinin ardından karşılaşılan temel yapısal sorunlardan biri, bu kurumlardan tevarüs eden atıl mekanların nasıl işlevselleştirileceği meselesi olmuştur. Radikal modernleşme hamleleriyle eş zamanlı olarak, 1930'lu yıllarda yürürlüğe giren yasal düzenlemeler neticesinde, mülkiyeti eski vakıflara ait olan tekke ve benzeri yapılar satışa arz edilmiştir (Öztürk, 1995, s. 488). Bu taşınmazların arazileriyle birlikte kamulaştırıldığı ve tasfiye edildiği en yoğun süreç 1931-1945 yılları arasında yaşanmıştır. Müzayede usulüyle elden çıkarılan tekke, türbe ve zaviyelerin bir kısmı, bu geçiş döneminde evsizlerin ve kimsesizlerin sığınağı haline gelmiştir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [VGMA], 1931-1969). Söz konusu yapıların satışından sonra, bu mekanlarda düzensiz şekilde barınan kesimler, devlet eliyle sosyal yardımlaşma ağlarına dahil edilmiştir. Bu yöntemle, kimsesiz vatandaşların kayıt altına alınarak devlet himayesine alınması, modern sosyal devlet anlayışının erken bir tezahürü olarak görülebilir. Tasavvufi teşkilatlara ait arazilerin ve binaların tasfiyesi sonucunda elde edilen gelirler ise devlet hazinesine nakit akışı sağlayarak kamu yatırımlarının finansmanında kullanılmıştır.

Tekke, türbe ve zaviyelerin tasfiyesi ile bu yapıların satışına yönelik yasal sürecin, beraberinde istismara ve tartışmaya açık bir zemin yarattığı yadsınamaz bir tarihsel gerçektir. Mevzuattaki boşluklardan yararlanan veya yetkilerini keyfi kullanan bazı mülki amirlerin, sanatsal ve tarihi kıymeti haiz yapılara zarar vermesi, toplumsal hafızada tepkiyle karşılanmıştır. Atatürk, bu tür niteliksiz uygulamaların önüne geçmek ve kültürel mirası muhafaza etmek amacıyla bizzat genelgeler (tamimler) yayımlatarak sürece müdahil olmuştur (Özgü, 1963, s. 40). Diğer yandan, atıl durumdaki bu inanç merkezlerinin satışına yönelik düzenlenen müzayedelere, finansal yetersizlikler nedeniyle geniş halk kitlelerinin katılımı sınırlı kalmıştır. Bu durum, tarikat mülklerinin nakde dönüştürülmesi aşamasında bürokrasinin temel muhatabının yerel sermaye sahipleri ve şehrin eşrafı olmasına yol açmıştır. Sonuç itibarıyla, vakıf eserlerinin el değiştirmesi süreci, belirli imtiyazlı grupların elinde toplanan bir mülkiyet tekelleşmesine zemin hazırlamıştır.

Cumhuriyet ideolojisinin kapsamlı modernleşme hamlelerine rağmen, geleneksel dini hiyerarşinin bazı temsilcileri sufi yaşam pratiğini ve sosyo-politik iddialarını sürdürme eğilimi göstermişlerdir. Tasfiye edilen bu yapılar, demokratikleşme sancıları ve denetim boşluklarından yararlanarak rasyonel zeminden kopuk, hurafe odaklı yeraltı ağları tesis etmişlerdir. Bu "yeraltına inme" stratejisiyle varlığını sürdüren yapılar, laik Cumhuriyet rejimi için periyodik birer güvenlik ve istikrar tehdidine dönüşmüştür.

Bu bağlamda, 23 Aralık 1930 tarihinde gerçekleşen Menemen Olayı, Türk devrim süreci ile geleneksel dini yapılar arasındaki tarihsel gerilimin en radikal ve düşündürücü tezahürlerinden biri olmuştur (Vakit, 1930, s. 1). Menemen'deki kalkışma, özünde yeni rejimin değerleri ile tarikat merkezli geleneksel direnç arasındaki çatışmanın dramatik bir halkasıdır. Askeri ve hukuki tedbirlerle sükûnet sağlanmış olsa da, benzeri toplumsal yapılanmalar ilerleyen süreçlerde Türk sosyolojisi içerisinde farklı formlarda kendilerine yaşam alanı bulmaya devam etmiştir. Siyasi irade ise bu süreçte, bir yandan rejimin laiklik hassasiyetlerini korumaya çalışırken diğer yandan toplumsal gerçeklikleri gözeterek dengeli ve "itidalli" bir kriz yönetimi sergileme yoluna gitmiştir.

Netice itibarıyla tekke, türbe ve zaviyeler; tarihin belirli dönemlerinde İslam'ın manevi derinliğinin ve ahlaki prensiplerinin en saf haliyle yaşandığı mekanlar olma özelliği taşımışlardır. Ancak zamanla bu kurumlarda baş gösteren yapısal deformasyon, Osmanlı modernleşme evresinde dahi çeşitli revizyonları zorunlu kılmıştır. Millî Mücadele yıllarında vatan savunmasını her türlü mülahazanın üzerinde tutarak devrimci

kadrolarla stratejik bir iş birliği içine giren bu yapılar, Atatürk'ün rasyonel ve seküler odaklı çağdaşlaşma projeksiyonunda ise yer bulamamışlardır.

Bu kurumların hurafelerin yayılma merkezi olarak görülmesi ve yeni rejime mesafeli duran muhalif odakların çekim alanına dönüşmesi, hukuki tasfiye sürecini kaçınılmaz kılmıştır. Tarikatların kamusal alandaki varlığına son verilmesinde en kritik eşik Şeyh Said İsyanı olmuş; bu kırılma noktasından sonra kurumların maddi mirası müzayede yoluyla ekonomiye kazandırılmış, tarihi ve sanatsal değeri haiz yapılar ise koruma altına alınmıştır (Özteke, 2017, s. 225). Cumhuriyet elitlerinin rehberliğinde inşa edilen yeni sosyal yaşam alanları, dinsel sosyalleşmenin yerini alan seküler alternatifler olarak kurgulanmıştır. 1925 yılındaki yasal düzenleme sonrası tarikatlar, eski kurumsal ve organize güçlerine bir daha kavuşamamışlardır. Bu bağlamda, Atatürk döneminde tasavvuf çevrelerine yönelik sergilenen stratejik tutum, modern Türkiye'nin din-devlet ilişkileri paradigmasını ve laiklik uygulamasını şekillendiren temel referans noktası olmuştur.

2.2. Kabuk Değil Zihniyetin Farklılaşması: Kılık Kıyafet Düzenlemeleri

Çok uluslu ve çok inançlı bir kimliğe sahip olan Osmanlılarda devlet görevlilerinden sivil halka kadar birbirinden farklı kıyafet türleri mevcuttu. Giysi konusunda genel anlamda bir birlik ve bütünlük yoktu. Gayrimüslim nüfus hariç uzunca bir süre Müslüman halkın kıyafetlerinde geniş çaplı düzenlemelere gidilmedi (İnalcık, 2018, s. 229). Hatta Müslüman kadınlar kamuda ve toplumsal alanda görünmediğinden kıyafetleri gündeme bile pek gelmiyordu. Onların çoğu tesettüre uygun biçimde giyinmeye özen gösteriyorlardı. Erkeklerle gelineyse devlet adamları, askerler, ilmiye sınıfı ile medrese öğrencileri sarık takıyorlardı. Reformist Padişah II. Mahmut'un modernleşme gayretleri sayesinde her alanda olduğu gibi giysi tercihlerinde de Batılılaşma arzusu öne çıktı.

Osmanlı-Türk modernleşme tecrübesinde, yapısal kurumsallaşmadan önce Batılı hayat tarzı ve dış görünüş pratiklerinin toplumsal alana sirayet ettiği görülmektedir. Bu süreçte aydın kesim, "moda" kavramını bir modernleşme enstrümanı olarak benimsemiş ve Batılı giyim tarzını içselleştirmeye başlamıştır (Baykara, 2024, s. 61). Kılık-kıyafet alanındaki ilk sistemli müdahaleler, III. Selim'in askeri modernleşme hamleleri kapsamında orduda Fransız tipi dar paçalı pantolon kullanımını başlatmasıyla vücut bulmuştur. II. Mahmut dönemine gelindiğinde ise bu değişim dalgası, askeri sınırları

aşarak bürokrasiyi ve sivil yurttaşları da kapsayan geniş bir ölçeğe yayılmıştır (Mahmut Şevket Paşa, 2021, s. 33). Toplumsal evrimin önünü açan en önemli gelişmelerden biri 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıydı. Böylece "moda" saray dışında kalan geniş kitlelere ulaştı. Aşılmaz görünen engelleri ortadan kaldıran II. Mahmut, askerlere fes ve setre pantolon giydirdi (Koloğlu, 1978, s. 40). Türklerin tarihinde ilk defa kılık kıyafet bu denli kapsamlı bir değişime uğradı. Erkek giysilerindeki değişim kadın giyim kuşamına biraz daha yavaş yansıdı. Tanzimat'a ramak kala kentli kadınlar peçelerini atıp feracelerini bellerine kadar sarkıttı (Aktaş, 2018, s. 315). Tüm bu olup bitenler yaklaşık 100 yıl sonra olacak büyük devrimin ayak sesleriydi.

2.2.1. Cumhuriyet kadınının giyim kuşamı

Tanzimat devrinde erkek giysilerine yön veren en önemli öge savaş teknolojisi oldu. Asker başlıkları giderek Fransız serpuşlarını çağrıştıran bir şekle büründü. Fes artık devlet protokolüne girdi (Özcan, 1995, s. 32). Fransız modasıyla bütünleşen ordu zamanla "alafranga" kültürün karargâhı haline geldi. Müslüman kadınların görünümü günden güne Avrupalı hemcinslerini çağrıştırdı. Onların kullandığı giysi ve aksesuarlar yurtdışına çıkan Osmanlı uyruğundaki vatandaşlar veya Weldom's gibi süreli yayınlar vasıtasıyla öncelikle şehirlere ithal edildi. Anadolu kırsalındaysa ilk etapta sadece çarşaf ve kısmen peçe kullanımı seyrekleşti. Meşrutiyet döneminde kılık kıyafette görülen hızlı değişimin ardından, birbirinden keskin çizgilerle ayrılan iki sosyal grup oluştu (Toprak, 2019, s. 40). "Yeni nesil" Türk erkekleri sarık sarmak yerine şapka takmayı tercih etmeye başladı. Yeni kadın "taifesi" ise makyaj malzemelerine son derece büyük önem verdi.

Türk fikir dünyasının ve iktisadi yapısının liberal bir karakter kazanmaya başladığı 20. yüzyıl başlarında, erkek giyiminin en belirgin sembolü olan "başlık" konusu derinlemesine bir tartışma sahasına dönüşmüştür. II. Abdülhamid'in bazı askeri teşekküllere kalpak giydirmesi, bu sembolik rekabeti daha da görünür kılmıştır. Diğer yandan Abdülhamid, kadın giyimi hususunda "kamu güvenliği" odaklı bir yaklaşımla çarşaf kullanımına sınırlama getirmiştir. Zira o yıllarda İstanbul'da, çarşafı bir suç paravanı olarak kullanan erkeklerin karıştığı asayiş vakalarında belirgin bir artış gözlenmiştir. Dönemin İstanbul matbuatı, kıyafet transformasyonunu çok boyutlu bir perspektifle gündeme taşımıştır (Caporal, 1982, s. 71). Hanımlara Mahsus Gazete, Servet-i Fünun, Tercüman-ı Hakikat ve İctihad gibi dönemin prestijli yayınlarında, giyim-kuşam reformu üzerine kapsamlı kuramsal yazılar neşredilmiştir. Devrin en radikal batıcı

düşünürlerinden biri olan Kılıçzade Hakkı (1872-1960), İctihad dergisindeki makalelerinde kıyafet sorunsalının ancak devletin doğrudan müdahalesiyle çözülebileceğini savunmuştur. Kılıçzade Hakkı, başlık meselesinden yola çıkarak gelecekteki modern toplumun parametrelerini şu radikal önerilerle belirlemiştir:

"Kamusal fayda sağlayan her yenilik, Osmanlı Hanedanı için de bir yükümlülüktür. Padişahın tek eşliliği benimsemesi ve cariyelik sisteminin lağvedilmesi elzemdir. Mevcut resmi başlık olan fesin yerini 'şapka' almalı; hükümdardan en düşük rütbeli neferine kadar tüm devlet aygıtı bu dönüşüme tabi olmalıdır. Sarık ve cübbe gibi dini sembolleri taşıma yetkisi, yalnızca resmi yetkinliği olan din görevlileriyle sınırlandırılmalı ve suiistimaller yasakla engellenmelidir. Hatta askeriye, bu meşru din adamlarını gördüğünde onlara hürmetle selam vermelidir. Kadınlar ise israf ve gösterişten uzak kalmak şartıyla, kıyafet tercihlerinde tam bir özgürlüğe sahip kılınmalıdır." (Kılıçzade Hakkı, 1329, s. 1262).

Jön Türk devrimi ile birlikte ülkede birçok mesele daha rahat halde tartışılmaya başlandı. Yeni atmosferden destek bulan İslamcı düşünürler kıyafet ve tesettür konusunu en ince ayrıntısına kadar ele aldılar. Bu kesim çoğu vakit düşüncelerini Sırat-ı Müstakim dergisi üzerinden seslendirdi (Mehmet Ferit Vecdi, 1329, s. 241). Onlara göre, tesettür dinamik yaşamın içinde yer almaya engel değildi. Müslüman Türk kadınlarının giyinme alışkanlıklarının kolayca değişmeyeceğini dile getirdiler. Devrin önemli isimlerinden Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1859-1920), İslam toplumunda tesettürü bırakmanın ahlaki yozlaşmaya zemin hazırlayacağını söyledi:

"Şöyle bir düşünelim; utanma duygusundan yoksun bir topluluk ne hale gelirdi? Böyle bir kitlede; açıkça sergilenen çirkinliklerden, herkesin gözü önünde yaşanan çatışmalardan, doğuştan gelen bir kabalıktan ve ahlaki yozlaşmadan başka ne bulabiliriz? Ayrıca, bayağı işlere ve rezil durumlara aşırı düşkünlükten başka ne görebiliriz ki? Hayvani arzularının mantıklarına galip gelmesi, içgüdülerinin iradelerini esir alıp her türlü eylemlerine hükmetmesi, o toplumun ne kadar alçaldığının ve utanç verici bir duruma düştüğünün en açık kanıtı değil midir?" (Musa Kazım, 1324, s. 406).

Kılıçzade Hakkı ve Musa Kazım gibi birbirine zıt dünya görüşlerini temsil eden şahsiyetlerin giyim kuşam üzerine fikir yürüttüğü bu dönemde, yalnızca entelektüel tartışmalar değil; askeri ve siyasi olaylar da halkın kıyafet seçimlerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Balkan Savaşları neticesinde Anadolu'ya yönelen yoğun göç dalgaları, ülkedeki kıyafet çeşitliliğini artırarak mevcut giyim yapısını daha karmaşık ve heterojen bir hale getirmiştir. Bazı Rumeli kıyafetleri İstanbul'a taşındı. Söz konusu

savaşların ardından kadınlar farklı mesleklerde çalışmak zorunda kalınca, rahat hareket etmelerini sağlayacak kıyafetlere yöneldiler. Başörtülerin genişliği daraldı ve Türk türbanı isimli yeni bir eşarp tarzı ortaya çıktı (İnan, 1982, s.3). Amerikan Büyükelçiliği tarafından 1912 yılında düzenlenen resepsiyon, Türk sosyal tarihi açısından sembolik bir kırılma noktasına tanıklık etmiştir. Bu davete katılan Türk kadınları, geleneksel kalıpların dışına çıkarak protokolde peçesiz bir şekilde yer alarak modernleşme sürecinin görsel bir dışavurumunu sergilemişlerdir. I. Dünya Savaşı yıllarında kılık kıyafet tartışmaları büyük ölçüde askıya alındı. Bu süreçten tesettür yanlılarının lehine gelişmeler yaşandı. Erkek kıyafetlerine dair yeni girişimlerse tamamen hız kesmemiştir. Enver Paşa (1881-1922), sıcak bölgelerdeki askerlere farklı bir başlık giydirdi. Balkan Savaşları'nda da kısmen takılan bu başlığa Enveriye dendi (Koçu, 1969, s. 105). Aynı Enver Paşa, kadın kıyafetinde tesettürden yana tutum takındı. Ekim 1916 tarihinde Birinci Ordu Kadın İşçi Taburu için hazırlanan resmi yönerge, Osmanlı askeri teşkilatlanmasında kadınların kurumsal olarak yer almasına dair kritik düzenlemeler (Sarısaman, 1997, s. 700) buradaki kadın askerlere tesettürden ayrılmamalarını emretti. İstanbul polisi de bu dönemde sokak duvarlarına Müslüman kadınların çarşaf giymesinin şart olduğunu ifade eden bildiriler astı.

Giyim kuşamda alışılmış anlayışların çoğunun sonlandığı 20.yüzyılda Türkiye'de gerçekleşmiş en önemli olayların başında kuşkusuz Millî Mücadele geldi. Cumhuriyet öncesi son aşama olan bu süreçte kadın kıyafeti hakkındaki tartışmalar arka plana itildi. Bağımsızlık mücadelesinin öncü kadınlarının neredeyse tamamı tesettüre uygun giyinmişlerdi. Asıl dikkat çeken gelişme, savaş koşullarından kaynaklı Batı karşıtlığından dolayı erkeklerin şapka kullanmaktan sakınmasıydı. Atatürk ve milliyetçi kadrolar bu evrede kalpak giymeyi tercih etmişlerdi. Hatta kalpağın milli başlık sayılması için TBMM'ye bir öneri dahi verildi (TBMM Zabıt Ceridesi, 1975, s. 152). Fakat Atatürk, yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için öneriyi geri çekti. Millî Mücadele yıllarında, halkın hassasiyetleri ayrı bir değere sahip olması gerekçesiyle giyim kuşam konusunun gündemin ilk sıralarında yer tutmamasına özen gösterildi.

Kılıçzade Hakkı gibi İkinci Meşrutiyet dönemi entelektüellerinin ortaya koyduğu radikal öngörüler, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte somut birer politika haline gelmiştir. Bu süreçte kadınların dış görünüşü, yeni rejimin onlara tanıdığı sosyal statüyle eş güdümlü olarak dönüşmeye başlamıştır. Özellikle 17 Şubat 1926 tarihinde yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu, kadınlara sağladığı hukuki kazanımların yanı sıra, peçe ve çarşaf gibi geleneksel örtünme biçimlerinin tedricen terk edilmesine zemin hazırlamıştır.

Dönemin kadın mecmuaları da yürüttükleri yayın politikalarıyla bu kültürel transformasyonu desteklemişlerdir.

Kıyafet dönüşümünün kurumsal bir nitelik kazanmasında ilk kritik adım Maarif Vekâleti'nden gelmiştir; bakanlık, kadın öğretmenlerin eğitim faaliyetleri sırasında yüzlerinin açık olmasını zorunlu kılarak kamusal alanda bir standart oluşturmuştur (Cumhuriyet, 1341, s. 3). Merkezi yönetimin bu tutumu, yerel idarelerin de sürece aktif katılımını tetiklemiştir. *Yeşil Giresun* gibi mahalli basın organlarının reformu sahiplenmesiyle birlikte belediyeler, sosyal hayatta peçe kullanımını kısıtlama noktasında daha kararlı adımlar atmışlardır (Yeşil Giresun, 1927, s. 3).

Afyon, Trabzon, Sivas, Konya ve Elazığ gibi Anadolu'nun pek çok merkezinde, vilayet meydanları ve ana arterlerde peçe kullanımı güvenlik birimlerinin denetimleriyle kısıtlanmıştır. Ancak bu toplumsal dönüşümün hızı coğrafi farklılıklar göstermiştir; Batı kültürüyle daha erken temas kuran sahil kasabalarında bu tür idari zorlamalara büyük oranda ihtiyaç duyulmamış, değişim sosyolojik bir doğal akış içerisinde gerçekleşmiştir.

Kadın giyimine yönelik peçe ve çarşaf kısıtlamalarının temel motivasyonu, toplumsal yapıya "muasır" bir kimlik kazandırmak olsa da meselenin stratejik bir siyasal boyutu da bulunmaktadır. Bu düzenlemelerle, özellikle seçim süreçlerinde peçe ve çarşafın birer "anonimlik maskesi" olarak kullanılarak mükerrer oy veya kimlik gizleme gibi usulsüzlüklere imkân tanınmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir (Uyar, 1996, s. 9). 1930 yılında icra edilen mahalli seçimler, bu kaygıların haklılığını teyit eden bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Seçimlerin ardından hem iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası hem de muhalif kanattaki Serbest Cumhuriyet Fırkası temsilcileri, kıyafetlerin suiistimal edilmesiyle ortaya çıkan şaibelerden duydukları rahatsızlığı yüksek sesle dile getirmişlerdir. Bu siyasi mutabakatın ve asayiş kaygılarının bir sonucu olarak, kısa süre içerisinde 35 farklı şehirde valilikler ve belediyeler koordineli bir şekilde peçe-çarşaf yasağını yürürlüğe koymuştur. Böylece kıyafet reformu, ideolojik bir tercihin ötesinde, demokratik işleyişin şeffaflığını sağlayan idari bir tedbir niteliği kazanmıştır. Uygulama CHP'nin 1935 Mayıs'ında yapılan kurultayında da ele alındı (CHP, 1935, s.14). Burada yasağın yürürlüğe girmesinden itibaren vatandaşlara belli bir süre verilmesi gerektiği hatırlatıldı. Dönemin İçişleri Vekâleti (Dahiliye Vekâleti), yerel birimlere ilettiği talimatnameler vasıtasıyla kıyafet reformunun uygulama standartlarını kesinleştirmiştir. Söz konusu direktifler uyarınca; peçe, çarşaf, peştamal veya geleneksel "üstlük" formlarını kullanmaya devam eden bireylerin öncelikle kolluk kuvvetleri tarafından ikaz edilmesi öngörülmüştür. Yapılan uyarılara rağmen giyim tarzında modern standartlara

uygun bir dönüşüm sergilemeyenler hakkında ise yasal yaptırımların ve cezai müeyyidelerin ivedilikle devreye alınacağı bildirilmiştir (Emniyet Genel Müdürlüğü, 1998, s. 91). Bu tutum, devletin "çağdaş görünüm" projesini sadece kültürel bir teşvik olarak değil, hukuki bir düzenleme ve kamu disiplini meselesi olarak ele aldığını teyit etmektedir.

Yeni rejimin kadın imajını inşa etme sürecinde Halkevleri, ideolojik bir yaygınlaştırma merkezi olmanın ötesinde, pratik birer "yaşam tarzı okulu" olarak işlev görmüştür. Bu kurumlar bünyesinde düzenlenen dikiş-nakış kursları ve moda seminerleri vasıtasıyla, kadınlara modern giyimin temel parçalarından olan manto dikimi teknikleri öğretilerek dönüşümün yerelleşmesi sağlanmıştır. Kıyafet devriminin ekonomik ve endüstriyel ayağını ise 1933 yılında kurulan Sümerbank tamamlamıştır. Küresel ekonomik buhranın etkilerini hafifletmek ve yerli üretimi teşvik etmek amacıyla kurulan bu kurum, ürettiği tekstil ürünleriyle modern kadın giyiminin erişilebilirliğini artırmış ve dönüşüme lojistik bir temel sağlamıştır (Baydar ve Özkan, 1999, s. 53).

2.2.2. Şapka iktisası yasası ve karşıt eylemler

Erken Cumhuriyet döneminde erkek giyimindeki dönüşüm, kadın kıyafetlerine kıyasla çok daha radikal ve süratli bir ivme kazanmıştır. Bu evrimin merkezinde, geleneksel sembollerle özdeşleşen fesin yerini Batılı tarzda şapkanın alması yer almıştır. Meselenin toplumsal hassasiyetini ve sembolik ağırlığını kavrayan Atatürk, süreci bizzat yönetmeyi tercih etmiştir. Gençlik yıllarından itibaren Batı tarzı giyimi modernleşmenin görsel bir parametresi olarak takip eden Atatürk, Milli Mücadele'nin olağanüstü koşullarında "kalpak" kullanımını tercih ederek stratejik bir tutum sergilemiş, reformu zaferden sonraya ertelemiştir.

Büyük zaferin ardından Çankaya Köşkü'nde gerçekleşen bir mülakat sırasında, kıyafet devriminin toplumsal direnci kırmak adına izleyeceği "dolaylı ve kademeli" yolu şu sözlerle formüle etmiştir:

"Şapka kullanımını öncelikle halkla temasının daha sınırlı olması hasebiyle bahriyelilere (denizcilere) tatbik ederiz. Bu başlangıç, değişimin ilk etapta toplumsal bir reaksiyon doğurmadan kanıksanmasını sağlar. Müteakiben ordu genelinde uygulanır; askeriyedeki disiplin ve üniforma bütünlüğü içerisinde bu değişim, bir emir-komuta meselesi olarak tartışmaya mahal vermeden kabul görür. Toplum, askeriye üzerindeki bu

yeni formu zamanla görsel bir alışkanlığa dönüştürdükten sonra, nihayet aydınlar (münevverler) da bu modern tarzı tabii bir süreçle benimseyecektir." (Sevük, 1939, s. 3).

Türkiye Cumhuriyeti'nde şapka kullanımına dair ilk kurumsal adım, 3 Nisan 1924 tarihinde atılarak adli personelin mesai kıyafetleri arasına şapkanın dahil edilmesiyle atılmıştır. Bu idari kararı takiben, bazı belediyeler vatandaşların kamu binalarında başı açık şekilde işlem yapabilmesine olanak tanıyan esnek uygulamalara gitmişlerdir. Ancak, şapkanın yasal bir statü kazanmasından hemen önce İstanbul'da yaşanan bir hadise, toplumsal ve hukuki belirsizliği gözler önüne sermiştir: Hayrettin isimli bir vatandaşın şapka taktığı gerekçesiyle tutuklanması, kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır.

Bu gelişme üzerine, Batılılaşma hareketinin önemli figürlerinden Abdullah Cevdet (1869-1932), bireysel özgürlüklerin ve modernleşmenin önündeki bu engelin kaldırılması amacıyla Atatürk'e hitaben çarpıcı bir çağrıda bulunmuştur. Cevdet, dönemin rasyonalist perspektifini yansıtan şu ifadelerle fesin tarihsel ve dini bir meşruiyetinin olmadığını savunmuştur:

"Bugün, Panama vadilerinden elde edilen doğal liflerle üretilmiş zarif bir başlığı (Panama şapkası) kullanan bir gencin, Cumhuriyet polisi eliyle tevkif edilmesine derin bir teessürle şahit olmaktayız. Askeri üniformalarımızda katedilen mesafeye rağmen, başlıklarımızın en işlevsel unsuru olan siperlik kısmının hâlâ eksik bırakıldığı bir gerçektir. Unutulmamalıdır ki fes, ne kadim Türk geleneklerinin bir mirası ne de İslamiyet'in zorunlu kıldığı bir objedir. Bilakis fes, kökeni itibarıyla Rum kültürüne ait bir unsurdur ve hâlihazırda Yunanistan'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Şayet fes, Türklerin tarihin başlangıcından beri kullandığı bir başlık olsaydı dahi; sırf atalarımızın tercihi olduğu gerekçesiyle, bugün farklı bir modern formu seçen vatandaş kısıtlayacak hukuki bir dayanak bulunabilir mi?" (Abdullah Cevdet, 1340, s. 3414).

Cumhuriyet devrimlerinin mimarı Atatürk, Türk toplumunda şapka kullanımını yaygınlaştırarak, İslamiyet'i sadece fes ve sarık gibi şekli sembollere indirgeyen gelenekçi zihniyetle köklü bir mücadeleye girişmiştir. Bu süreçte, 1925 yılında Doğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Said İsyanı, şapka reformunun yasal bir zemine oturtulması sürecinde hızlandırıcı bir katalizör işlevi görmüştür. Ayaklanmaya katılan unsurların büyük çoğunluğunun sarık ve cübbe gibi dini sembolleri birer kimlik göstergesi olarak kullanması, devlet ricalinde bu giyim tarzının rejim karışıklığıyla özdeşleşmesine ve şapka lehine kararlı bir tutumun gelişmesine yol açmıştır (Gentizon, 2001, s. 97).

İsyanın bastırılmasının ardından, Ankara'da konuşlu bazı askeri birliklere "siperlikli/güneşli" başlıkların giydirilmesi, değişimin ordu eliyle görselleştirilmesini

sağlamıştır. Bu resmi hamlelerin yanı sıra, toplumsal tabandan gelen modernleşme talepleri de ivme kazanmıştır; nitekim Darülfünun gençliği, şapka kullanımının serbest bırakılması talebiyle okul idaresine resmi bir dilekçe sunarak sürece entelektüel bir destek vermiştir (Cumhuriyet, 1341, s. 1). Dolayısıyla, henüz yasal bir zorunluluk ortaya çıkmadan önce, toplumun öncü kesimlerinde şapka kullanımına yönelik ciddi bir psikolojik ve sosyolojik hazırlık evresi tamamlanmıştır.

Türk toplumuna Osmanlı'nın heterojen yapısından koparak çağdaş bir kimlik ve yeni bir zihniyet kazandırmayı hedefleyen Atatürk, şapka reformunu halka tanıtmak amacıyla stratejik bir yurt gezisine çıkmıştır. Bu gezinin ilk durağı olarak, Milli Mücadele'nin lojistik merkezi Kastamonu'nun seçilmesi tesadüfi değildir. Atatürk, şehirde halkı başı açık şekilde selamlayarak sembolik bir başlangıç yapmış; ardından Belediye binasında devrin Kastamonu Müftüsü Hafız Osman Nuri Doğruoğlu ile bir araya gelmiştir. Müftü Doğruoğlu'nun (1908-1938) sarık takmayarak sergilediği modern duruşu ve reformu destekleyen görüşlerini büyük bir ilgiyle takip etmiştir.

Gezinin devamında İnebolu'ya geçen Atatürk, burada halkı Panama şapkasıyla selamlamış ve 28 Ağustos 1925 tarihinde Türk Ocağı'nda gerçekleştirdiği o tarihi nutkuyla şapkayı resmen "milli başlık" olarak ilan etmiştir. Nutkunda, şapkanın İslam diniyle çelişmediğini vurgularken, gelenekçi direnci tarihsel tutarsızlıklar üzerinden eleştirmiştir:

"Bunu açıkça ifade etmek isterim: Bu başlığın ismi şapkadır. Redingot, bonjur, smokin ve frak gibi, işte bu da bizim şapkamızdır! Bu değişimi dini açıdan uygun bulmayanlara sesleniyorum: Büyük bir gaflet ve cehalet içindesiniz. Sizlere sormak isterim; kökeni Yunanlılara dayanan fesi giymek meşru görülürken, çağdaş dünyanın başlığı olan şapkayı giymek neden reddedilir? Ayrıca tüm millete sormak gerekirse; Bizans rahiplerinin ve Yahudi din adamlarının özel kıyafeti olan cübbeyi hangi gerekçeyle ve nasıl benimseyip giydiler?" (Kocatürk, 1999, s. 209).

Atatürk'ün Karadeniz seyahati dönüşünde Ankara'da devlet erkânı tarafından şapkalarla karşılanması, reformun bürokratik düzeyde benimsendiğinin en somut göstergesi olmuştur. Bu tarihten itibaren şapka kullanımı toplumsal alanda hızla yaygınlaşmış, hatta kadınlar arasında da modernleşmenin bir nişanesi olarak tercih edilmeye başlanmıştır. Süreçteki ilk resmi yaptırım, 2 Eylül 1925 tarihinde memurların mesai saatlerinde şapka takmasını zorunlu kılan idari kararlar hayata geçirilmiştir (BCA, 1925).

Atatürk'ün sonbaharda gerçekleştirdiği İzmit, İzmir ve Konya'yı kapsayan yurt gezileri, reformun taşrada da geniş bir kabul gördüğünü teyit etmiştir. Yerel idareciler, halkın artan şapka talebini koordine etmek için yoğun bir çaba sarf ederken; devlet, memurların bu yeni düzene adaptasyonunu kolaylaştırmak amacıyla 50 liralık şapka avansı ödenmesi gibi ekonomik teşvik mekanizmalarını devreye sokmuştur.

Değişimin dinsel meşruiyet zeminini sağlamlaştırmak adına, bir grup din görevlisinden şapka kullanımının İslam akaidi ile çelişmediğine dair beyanlar alınarak kamuoyundaki olası tereddütler giderilmeye çalışılmıştır (İkdam, 1341, s. 1). Sosyal ve psikolojik hazırlık evresinin tamamlanmasının ardından, Koraltan ve çalışma arkadaşlarının 16 Kasım 1925'te sunduğu yasa teklifi, Meclis'teki bazı muhalif seslere rağmen kabul edilmiştir. 25 Kasım 1925 tarihinde yürürlüğe giren 671 sayılı "*Şapka İktisası Hakkında Kanun*", şapkayı Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ve milli başlığı olarak tescil etmiştir (Sicili Kavanini, 1926, s. 15).

Şapka İktisası Hakkında Kanun kademeli bir şekilde toplumsal hayata entegre edilirken, bu alandaki suiistimalleri engellemek ve kamusal alanın laik karakterini korumak amacıyla dinsel kıyafetlerin kullanımına yönelik nihai bir düzenleme yapılmıştır. Bu doğrultuda, 3 Aralık 1934 tarihinde yürürlüğe giren "*Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*" ile din görevlilerinin ibadethaneler ve dinsel törenler haricinde dini kıyafet (kisve) kullanmaları resmen sınırlandırılmıştır (Milliyet, 1934, s. 1). Söz konusu yasal düzenleme, sadece İslam dinini değil, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki tüm inanç gruplarını kapsayacak şekilde eşitlikçi bir yaklaşımla tasarlanmıştır. Bu kanunla birlikte, dini hiyerarşiyi temsil eden kıyafetlerin sokakta kullanımının önüne geçilerek, bireylerin kamusal alanda inanç farkı gözetmeksizin yurttaş kimliğiyle var olmaları hedeflenmiştir. Aynı zamanda, İslam büyüklerine ve farklı din mensuplarına ait tarihsel-dinsel kıyafetlerin gelişigüzel kullanımının engellenmesiyle, bu giysilerin manevi değerleri devlet koruması altına alınmıştır.

Tarihteki pek çok radikal dönüşümde gözlemlendiği üzere, şapka reformu da toplumsal katmanların tamamında aynı hızda kabul görmemiş; değişimi yalnızca yüzeysel bir form değişikliği olarak algılayan çevreler, çeşitli saiklerle muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Bu direnç odağının temelinde ekonomik, hiyerarşik ve ideolojik nedenler yatmaktadır. Özellikle üretim ve ticaret ağını fes üzerine kuran fes üreticileri ile geleneksel başlıkların sağladığı simgesel imtiyazlar vasıtasıyla toplumsal statü elde etmiş olan kesimler, düzenlemeyi statükolarına yönelik bir tehdit olarak addetmişlerdir. Ayrıca, İslam'ın evrensel prensiplerini modern çağın gereklerine göre rasyonel bir süzgeçten

geçirmekte yetersiz kalan ve dini sadece dışsal formlar üzerinden tanımlayan muhafazakâr çevreler de şapka kullanımını protesto ederek sürece karşı durmuşlardır. Bu çevreler için şapka, sadece bir başlık değil; Batılılaşma projesinin sembolik bir tezahürü olarak algılanmış ve bu durum yer yer toplumsal huzursuzlukların ve protesto eylemlerinin temel motivasyonunu oluşturmuştur. Batılı şapkayı şiddetle eleştirenlerin en başında İstanbul Fatih Camiinde imam hatiplik yapan İskilipli Mehmet Atıf (1875-1926) gelmişti. İskilipli, yayımladığı risalede oldukça iddialı bir biçimde şapka takmanın İslam itikadını zedeleyeceğini savundu (İskilipli Atıf, 1340). Gazeteci ve şair Süleyman Nazif (1869-1927) ise, konuyu farklı bir pencereden ele alan bir risale yayımladı. Nazif, şapkanın İslam dini ile çelişen bir başlık olmasının dinin özüne ters düşeceğini dile getirdi (Süleyman Nazif, 1342).

Şapka düzenlemesi, devrimci elitlerce Cumhuriyet'in modern ve ulusal kültürün temeli amaçları doğrultusunda yapılmış bir etkinlikti. Şapkanın kabulü doğrultusunda atılan adımlar, devrimlerle kavgalı çevrelerin eyleme geçmesini sağladı. Anılan toplumsal kitlelerin, belli ölçüde amacına ulaştığını söylemek mümkündü. Maalesef 1925 yılı içinde Anadolu'da bazı yerlerde şapka karşıtı gösteriler günlerce sürdü. Olaylar sırasında kamu güvenliği ciddi anlamda sarsıldı. Muhaliflerin en güçlü argümanı şapka ile secdeye gitmenin imkânsızlığıydı (Olgun, 1990, s. 373). Gösterilerde başı çekenler arasında festen vaz geçildiği takdirde sosyal statüsünün tehlikeye düşeceğinden endişe edenlerde mevcuttu.

Şapkaya muhalif ilk isyan, Kasım 1925'te Malatya'da baş gösterdi. Dönemin Belediye Başkanı Hasan Bey sağduyulu davranarak isyanın il geneline yayılmadan etkisizleştirilmesinde büyük pay sahibi oldu (Hâkimiyet-i Milliye, 1925, s. 1). Malatya'daki isyan güçlkle kontrol altına alınmıştı ki, 14 Kasım 1925 günü bu seferde Sivas'ta tatsız olaylar yaşandı. Halkın sözüne itimat ettiği bir şahıs olarak tanınan İmam zade Mehmet Necati, sarık giymekten hiçbir kuvvetin kendisini men edemeyeceğini açıkladı. Tam bu sırada, kolluk güçlerinin 40-50 kişilik sarık takan bir grubu tutuklamasıyla Sivaslıların galeyana gelmesinin önüne geçildi (Arıg, 2007, s. 72). Bu meyanda, Kayseri'de çıkan olaylarda şapkaya muhalefet eden 300 kişi tevkif edildi. Malatya, Sivas ve Kayseri'deki başkaldırıları diğer şehirlerdeki laik rejim karşıtlarının harekete geçirmesine cesaret verdi.

Belirtilen şehirlerdeki olaylara kıyasla asıl isyan niteliğindeki ilk gösteri 24 Kasım 1925 günü Erzurum'da ortaya çıkmıştı. Şehirde gâvur İmam lakaplı şahsın halkı kışkırtması sonucunda kalabalık bir topluluk Vilayet Meydanı yakınında toplandı.

Ayaklanma kontrol altına alınmış olmasına rağmen İnönü kabinesi, Erzurum ve dolaylarında bir ay süreyle idare-i örfiye, yani günümüz tabiriyle sıkıyönetim uygulanacağını kamuoyuna ilan etti. (Cumhuriyet, 1341, s. 1). Atatürk ise, bu çetin koşullarda sağduyuyu elden bırakmayarak yaşananları münferit hadiseler olarak gördüğünü belirtti (Hâkimiyet-i Milliye, 1341, s. 1). Erzurum'dan sonra Rize'de baş gösteren gelişmeler emniyet birliklerini derhal harekete geçirdi. Ancak olayların büyümesine bir türlü mani olunamadı. Şaban Hoca ve Muhtar Yakup'un yönlendirmeleriyle halktan bazıları Atatürk'ün yaralandığı iddiasına/yalanına inandılar (Goloğlu, 2011, s. 175). Rize ve çevresinde, asayiş 10 günde güçlkle sağlandı. Hamidiye kruvazörü, limandan top atışları sayesinde isyana katılanları etkisiz hale getirdi (Brockett, 1998, s. 51). Maraş'ta 31 Mart Olayının öncülerinden Gemicioğlu Ali, Kasım sonlarına doğru halkı hükümet aleyhinde kışkırttı.

Gemicioğlu Ali, kâmil bir Müslümanın şapkaya hayatında yer veremeyeceğini söylediği gibi Cumhuriyet rejimini din düşmanı olmakla itham etti (Cumhuriyet, 1341, s. 1). Kışa doğru Tokat Erbaa ve Giresun'da gerçekleşen şapka karşıtı gösteriler, başlatılan kovuşturma ile katı önlemler aracılığıyla büyümeden bastırıldı. Manisa Alaşehir ve Balıkesir Burhaniye'de çıkan ayaklanmalar tabandan destek bulamadı. Anadolu'nun birçoğu yangın yerine dönmüşken henüz anavatana katılmamış Hatay'da yaşananlarsa derinlemesine tahlil edilmesi gereken türdendi. Hatay sokaklarında yüzlerce kişi başında şapkayla dolaşmaktaydı. Buna rağmen Hatay'da da konuya geleneksel çerçevede yaklaşanların sayısı hiç de az değildi (Cumhuriyet, 1934, s. 1).

Şapka aleyhtarı gösteriler İstanbul'da yalnızca Fatih semtiyle sınırlı kalmıştı. M. Akif Ersoy'un (1873-1936) damadı gazeteci Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) semtte yakın dostlarını tesir altına alarak negatif bir atmosfer çıkmasını sağladı (Cumhuriyet, 1341, s. 1). Kolluk güçlerinin elini çabuk tutmasıyla küçük çaplı gösterilerin büyümesi kısa sürede engellendi. Şapka isyanları sırasında sırf militarist önlemler devreye konmamıştı. Hukuki prensiplerde işletilerek isyan bölgelerinde İstiklal Mahkemelerine tarihi sorumluluk yüklendi. Sivil halkın şapka yasasına doğrudan itaat etme sorumluluğu yoktu. Fakat bir şekilde gösterilerin içinde yer alan 808 kişi yargılandı. Bu kişilerin önemli bir bölümü din görevlisi olup 57'si hakkında idam kararı verildi (Aybars, 2018, s. 314). Alınan idam kararları vakit kaybetmeden tatbik edildi.

Fötr veya şapka karşıtı sesler sırf mütedeyyin çevrelerden yükselmemişti. Yüz yıla yakın bir süredir sabit bir üretim düzeneğinden gelir elde eden fes imalatçıları da şapka takılmasına ve konu hakkındaki düzenlemeye sıcak yaklaşmadı (Gençosman, 1981, s.

116, 117). Ne zaman ki, devrim kadrolarının kararlılığı net bir biçimde anlaşıldı; fes üreticileri anında kasket üretmeye başladılar. Böylece şapka ekonomik hareket alanını devlet desteği sayesinde kurdu. Şapka olayları siyaset, ekonomi, din ve toplumsal dinamiklerin etrafında sarmalandı.

Atatürk Türkiye'sinde şapka karşıtı eylemlere karşın Avrupalı ülkede genel manada yaşanan köklü değişimin farkındaydı. Müslüman devletlerse batı tipi şapka takmaya bir hayli mesafeliydiler. Arap-İslam devletlerinden bazıları, sadece şapkadan dolayı Türkiye'nin Müslüman dünyasından ayrıldığını düşünecek kadar sıra dışı tespitlerde bulundu. Bu abartılı tavır, diplomatik ilişkilerde krize bile neden olmuştu (Yılmaz, 2005, s. 4). Her şeye rağmen yeniliğin kaçınılmaz olduğu kanısına varan İslam devletlerindeyse başlık konusu enine boyuna tartışmaya açıldı. Reformist lider ve Atatürk ile dostane diyaloglar kuran İran Şahı Rıza Pehlevi (1878-1944), tüm İran'da başlıklara daha modern bir görünüm kazandırdı. Başta Irak olmak üzere Afganistan, Filistin ve Pakistan'da Türkiye'deki şapka değişimini sıcak karşılayan çevrelere rastlandı. Fakat İran kadar hiçbir Müslüman ülkede Türkiye'ye yakın bir duruş gözlemlenmedi (Koloğlu, 1978, s. 125).

Aslında Türkiye örneğinde olduğu şekliyle şapkanın dinle ilişkilendirilmesi İslam tarihinde mezheplerin doğuşu ile tartışmaya açılmış bir mevzudur. Konuya dair din görevlileri arasında birbirinden ayrı yorumlar yapıldı. İslam dininin içtimai/sosyal ilkelerini esnek bir mantıkla değerlendiren Muhammed Abduh (1849-1905), 19.yüzyıl sonlarına doğru şapkaya dair klasik anlayışın dışında bir yorumda bulundu (Erbaş, 2002, s. 472). Semavi dine inananların kestiği kurbanın yenilebileceğini, mezhepten mezhebe geçişte bir sakınca olmadığını ve kadınların kamuda görünür olmasının İslam'ın özüyle çelişmediğini belirten Muhammed Abduh "Frenk libası/elbisesi" kullanmanın da dini açıdan engel teşkil etmediğini öne sürdü. Bu türden bir yaklaşım Cumhuriyet dönemindeki din adamları üzerinde derin izler bıraktı. Aslında "Selefi" İslam inancı bazı açılardan modern Türk Müslümanlığına bir hayli tesir etmiştir.

2.3. Takvim, Saat, Rakam, Ölçü ve Hafta Sonu Tatilinde Değişiklik

Dünya yaratıldıktan kısa bir süre sonra insanlık, zaman olgusu ile gök cisimlerinin hareketleri arasındaki eş güdümü anladı. Bu kavrayış, birbirinden habersiz yaşayan farklı yerlerdeki insan topluluklarını takvim icat etmeye itti. Özellikle Mezopotamya, Mısır, Roma, Helen ve Yunan uygarlıkları takvim bilgisinin gelişmesine son derece önemli

katkılar sundular (Philip, 2022, s. 12). Bilim insanları, siyasiler, yöneticiler ve din görevlilerin takvim çalışmalarında isimleri sık sık duyuldu. İnsanın doğada ayakta kalmasına yardım eden takvim türlerinden zaman içinde resmi meselelerin çözümü sırasında da faydalanıldı. Uygarlık gelişip ulaşım ve haberleşme olanakları ilerledikçe, diplomasi sahasında takvime daha çok gereksinim duyuldu. Ekonomik ve coğrafi etkenlerin haricinde din olgusu da takvimin önemine önem kattı. Çünkü birçok dinde bazı ibadetlerin gerçekleştirilmesi takvim kullanmayı mecburi hale getirmişti.

İskitlerden beri birbirinden farklı takvim türleri kullanan Türkler, Göktürklerden (552-630) başlayarak zaman hesaplamak için sistematik tarzda çizelgeler tuttular. Güneş yılını esas alan on iki hayvanlı devirli Türk takvimini ilk defa Göktürk devleti kullandı. Asya’da uygarlığın gelişimine büyük katkılar sağlayan Uygurlar (745-840), bu takvimi biraz daha pratik hale getirdiler. Arapça kökenli olan takvim sözcüğü, Türklerde İslam’ın kabulünden sonra kullanılmaya başlandı. Karahanlılar (840-1212), Büyük Selçuklular (1038-1157), Anadolu Selçukluları (1077-1308), İlhanlılar (1256-1337), Timurlular (1370-1507) ve Babürler (1526-1858) takvime dair önemli çalışmalar gerçekleştirdiler (Dilgan, 1957). Osmanlılar, uzunca bir süre resmi işlerde Hicri/Kameri takvimden yararlandı. Fakat çoğu İslam ülkesinde olduğu şekliyle güneş yılını ölçü alan Jülien takvimi de büsbütün görmezden gelinmedi. Romalılara ait olduğu gerekçesiyle bu takvime “Rumi” (Avcı, 2025, s. 27) ismini verdiler. Böylece takvim çeşitliliği arttı.

Osmanlı devletinde Hicri takvimin kamu işlerindeki yaygınlığı bazı sorunlara yol açtı. Bu anlamda mali yılbaşının devamlı değişmesi vergi tahsilinde ciddi aksaklıklara sebep olmaktadır. Benzer sorunların halli adına IV. Mehmet (1642-1687), 1677’de mali alanda Takvim-i Şemsinin kullanılmasını emretti (Dilgan, 1957, s. 89). Cumhuriyet zihniyetinin somutlaşmaya başladığı Tanzimat döneminde Rumi takvimin kullanımı giderek yaygınlaştı. Ne var ki, takvim sorunsalı bir türlü çözülememişti ve bunun için başka arayışlara başvuruldu. İstanbul’da Fransız mühendis Aristide Coumbary rehberliğinde 1868’de Rasadhane-i Amirenin kurulması meselenin hali adına önemli bir teşebbüstü. Erken dönem modernleşme hareketleri kapsamında Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Şakir Paşa, Ebüzziya Tevfik, Ahmet Muhtar Paşa, Vidinli Tevfik, Naci Kasım ve çağdaş matematiğin Türkiye’deki kurucularından Salih Zeki takvimle ilgili çalışmalarda başı çeken isimler oldular. Müslüman bilginler gibi İstanbul’a gelen gayrimüslim araştırmacıların da takvime dair araştırmalar gerçekleştirdiği gözlemlendi. Özellikle rahip Vahan Minasyan ve Mösyö Peyt bu alanda yoğun mesai harcadılar (Unat, 2008, s. 161-169). Yaşananlar Miladi takvime geçiş için alt yapı niteliği taşıyordu.

Cumhuriyet Türkiye'sinin laboratuvarı sayılan II. Meşrutiyet döneminde takvim hakkındaki araştırma ve çalışmalar asla hız kesmedi. Padişah V. Mehmet Reşat (1844-1918), yayımladığı iradeyle Rumi takvimin bırakılması talimatını verdi. Böylece Mebusan Meclisi, 16 Şubat 1917 günü resmi işlerde artık Takvim-i Garbiyi (Gregoryen) kullanmayı kararlaştırdı (Üçer, 2000, s. 125, 126). Devrimlerle birlikte çoğu sahadaki ikilikleri ortadan kaldıran Atatürk, takvim konusunda da aynı yaklaşım içindeydi. Önce Osmanlılardan kalma müneccimbaşılik mesleğine 1924'te tamamen son verildi. Akabinde de 1925 yılında Baş muvakkitlik makamı tesis edilmiş ve Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938), Cumhuriyet'in ilk Baş muvakkiti olarak atanmıştı. Batılı ülkelerle ticari ilişkilerde yaşanan problemleri çözmek ve artık işin içinden çıkılmaz bir hal alan zaman hesaplama kargaşasını sonlandırmak için köklü takvim düzenlemesine gidildi. TBMM'de hiç vakit kaybetmeden 26 Aralık 1925 günü kabul edilen 698 sayılı yasa sayesinde Miladi Takvim, Türk devletinin resmi takvimi oldu (TBMM Zabıt Ceridesi, 1925, s. 488). Yeni düzenleme ile Hicri takvim sırf dini gün ve bayramların hesaplanmasında kullanılacaktı.

Cumhuriyet'in ilanını takip eden süreçte, toplumsal ve idari işleyişte aksamalara yol açan saat sistemindeki karmaşanın giderilmesi hedeflenmiştir. Osmanlı devleti tıpkı diğer Müslüman ülkeler gibi ezani saat kullanmaktaydı. Batılıların Alaturka diye adlandırdıkları bu saat haberleşme ve ulaşım imkânlarının günbegün geliştiği modern çağda bazı gereksinimleri karşılamada yetersiz kalmaktaydı. Güneş saatini kullanan ülkelerle olan diyaloglarda doğabilecek aksaklıklardan kurtulmak için saat değişikliğe gidilmesi kararlaştırıldı. İlk olarak 19.yüzyıl sonlarına doğru bir takım adımlar atıldı. Milli Mücadele'nin zorlu şartlarında zaman yönetimi henüz standardize edilmemişti; öyle ki Temsil Heyeti, planlamalarını zaman zaman güneşin konumuna dayalı yerel saat dilimlerine göre şekillendirmek durumunda kalıyordu. Osmanlı Devleti zamanındaki bazı teşebbüsler ve Millî Mücadele yıllarındaki pratiklerden sonra TBMM'de takvim sorunsalı ele alındı. Miladi takvime dair görüşmelerin gerçekleştiği 26 Aralık 1925'te 697 sayılı yasa ile yeni saat uygulamasına geçilmesi onandı. Bu durumda Greenwich'e göre, 30. derecede bulunan meridyen Türkiye'de saat hesaplamaları için ölçü kabul edildi. Yeni saatin halk arasında yaygınlaşması ve ezani saatin kullanımının bırakılması ile ilgili Türk basını da üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdi (Cumhuriyet, 1341, s. 1). Sonuçta batı dünyasına yaklaşma ve entegrasyona dair bir problem daha giderildi. Ticari ilişkilerin işlerliği kolaylaştı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eskiyi hatırlatan öğeleri ortadan kaldırmak maksadıyla büyük emek sarf edildi. Bu eksende gerçekleştirilen önemli adımlardan

biride, yeni Türk harflerinden önce bir süre uluslararası rakamların kullanılmaya başlanması oldu. Ayrıca böyle bir yol sayesinde alfabe devriminin hayata geçirilmesi kolaylaştı. Aslında modernleşme yolunda belirlenen sosyokültürel hamleler için bu bir zorunlu gereksinim olarak tasarlanmıştı. Öyle ki, TBMM’de rakam değişikliği konusu tartışılırken milletvekillerinden bazıları harflerinde değiştirilmesi gerektiğini dile getirdiler. Kamuoyunun nabzını çok iyi elinde tutan bir lider olan Atatürk, emin adımlarla ilerlemek adına harf devrimini ileri bir tarihe öteledi (Giritli, 1988, s. 19). Zaman bu konuda Atatürk’ü haklı çıkardı. Çünkü o, her zaman toplumsal realiteleri göz önünde bulundurarak davranmaya özen göstermiştir.

Sosyokültürel devrimlerin ivedilikle uygulandığı bir aşamada, yeni bir düzenleme daha imza atıldı. Arap toplumlarına has ölçü ve tartı birimleri terk edilmiş; yerine batılıların faydalandığı unsurlar kullanılmaya başlanmıştı. Liberal dünyayla ilişkiler geliştikçe eski zamanlardan devralınan ölçü birimleri karışıklığa yol açmaktaydı. Beynelmillel bir hal alan bu mesele, 2 Şubat 1931 günü TBMM gündemine getirilerek detaylı bir şekilde irdelendi. Çağdaş ölçü birimlerinin Türk ticari hayatına uyarlanmasıyla ulusal ekonomi canlandırılacak, tartılardaki kafa karışıklıkları giderilecek, Avrupalı ülkelerle yaşanan ticari krizler ortadan kaldırılacaktı. TBMM’de 26 Mart 1931 günü, tam 29 maddelik “Ölçü Nizamnamesi” kabul edilince yeni bir devrim daha gerçekleşti (Resmî Gazete, 1928, s. 369). Metrik sistemin tüm yönleri ile uygulanması gerekli düzenlemelerin ardından ancak 1933 yılının Ağustos ayında mümkün olabilmiştir. Cumhuriyet’in ilk 10 yılı tamamlanırken takvim, rakam, saat ve ölçü birimlerinde yapılan düzenlemeler batılı devletlerle olan ticari münasebetlerdeki sorunların aşılmasını sağladı. Güncel yaşamı kolaylaştıran böylesi bir dönüşüm halk arasında beklenenden daha fazla hüsruk kabul görmüştür. Fakat Hristiyan batı âleminde haftalık resmi tatil gününün Pazar oluşu Türkiye ile çelişen bir husustu.

Dini hassasiyetlere bağlı kalınarak Türkiye’de Cuma gününün tatil oluşu ekonomik ilişkilerde en az iki günlük bir zaman kaybına sebep oluyordu. Atatürk, ekonomide lüzumsuz gördüğü vakit kaybının telafisi için derhal harekete geçilmesi talimatını verdi. Bu nedenle 27 Mayıs 1935 günü çıkartılan yasa sayesinde tatil günleri tekrar düzenlenmiştir. Böylece hafta tatili, Cumartesi günü öğleden sonra başlayacak ve Pazar ise tüm gün vatandaşlar dinlenebileceklerdi. Yeni düzenleme halk arasında büyük bir memnuniyetle karşılandı (Cumhuriyet, 1935, s. 1). Olup bitenler Türk toplumunun “iktisadi menfaat” birliğinde buluşmasına yardım etmiştir. Toplumdaki moral birliği üst düzeye taşınmıştır.

3. DİNDE REFORM DÜŞÜNCESİ VE DİN DİLİNİN SADELEŞTİRİLMESİ

3.1. Kemalist Kadrolar ve Türkçe İbadet

Avrupa’da Yeniçağda İncil farklı farklı dillere tercüme edilmeye başlandı. Böylece batıda olayları muhakeme edebilen, düşünen, objektif ve bağınazlıktan uzak insan tipolojisi ortaya çıktı. İncil’in anlamının kavranması dini tekeline almış kilisenin kurduğu hegemonyanın sonunu hazırladı. Anadilde ibadet Aydınlanma Çağına geçişi kolaylaştırdı. Tabi ki, Kur’an-ı Kerim ile diğer semavi kitapların filolojik-linguistik yapısı bir değildir. İslamiyet’in başlangıç yıllarında, Kutsal Kitabın (Kur’an-ı Kerim) Arapça haricindeki lisanlara tercümesi ve inananların kendi dillerinde ibadet etmeleri hususu Hz. Muhammed (571-632) devrinde kısıtlı bir çerçevede gündeme gelmiştir. Ancak bu konudaki temel doktriner tartışmalar ve ilk geniş kapsamlı fıkhi değerlendirmeler, Hz. Ömer’in (584-644) hilafeti esnasında şekillenmeye başlamıştır.

İlerleyen süreçte İslam’a katılan insan sayısının artmasıyla birlikte ana dilde ibadet sorunsalı üzerinden yapılan tartışmalar lafız yani mana eksenli olmaya başlamıştı. Müslüman din adamları, İslam coğrafyasının genişlemesi ve uygarlığın ilerlemesini hesaba katarak ciltler dolusu Arapça tefsir kaleme aldılar. Ortaçağın sonlarına doğru kutsal metinler Farsça, batı dilleri ve Hintçeye tercüme edildi. Gayri Arap unsurlar yeni katıldıkları dinin temel öğelerini öğrenme hususunda bir hayli istekliydiler. Doğal olarak söz konusu eğilim Türklerde de kendini göstermişti.

Kutsal Kitabın (Kur’an-ı Kerim) ilk Türkçe tercümelerine Karahanlılar (840-1212) zamanında rastlandı. Karahanlılar İslamiyet’i devletin resmi dini sayınca, Kutsal Kitap (Kur’an-ı Kerim) üzerine yürütülen çalışmaların sayısı bir hayli arttı. Müslüman Türkler kutsal metinleri ilk evrede satır arası yöntemi ile kendi dillerine uyarladılar. Rylands-interlinear (satır arası) isimli bu sistemde Kutsal Kitaptaki her sözcüğün altına Türkçe meali yazılırdı. Orta Asya’daki Türk yurtlarında kullanılan bu yöntem, Horasan erenlerinin gayretleri sonucunda Türkiye’ye taşındı. Türkçeye gayet vakıf olan Edib Ahmet Yükneki (XII. yüzyıl), anılan uygulamayı hayata geçiren ilk Türk din adamlarının başında geldi. Ancak Rylands-interlineardan yeterince verim alındığını söylemek mümkün değildi. Hatta yürütülen çalışmalar birçok Arapça sözcüğün Türkçeye girmesine yol açtı. Buna rağmen Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlular zamanında satır arası uygulaması bırakılmadı (Özkan, 2010, s. 517, 518).

Osmanlı devleti döneminde ilk Türkçe Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) tercümesi, Muhammed bin Hamza tarafından 1415'te yazıldı. Bu çeviri batı Türkçesiyle yazılmış ilk Kur'an-ı Kerim çevirisi olma özelliğine sahiptir. Muhammed bin Hamza'nın Kur'an tercümesi iyi irdelendiğinde, Arapça ve Farsçanın doğal olarak Türkçeyi bir hayli etkilediği göze çarpmaktadır. Osmanlı zamanındaki din adamları genelde sure ve ayetlerin Türkçe karşılıklarını yazma telaşıyla meal ya da tercüme oluşturmuşlardır. Fakat kimi müelliflerin ayetleri izah etme sorumluluğuyla hareket etmesi meallerin adeta bir tefsir niteliğine bürünmesini sağladı. Yüzyıllar boyunca İslam'ın kaderine rota çizmiş bir devlet olan Osmanlılarda en kapsamlı Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) mealı Kanuni Sultan Süleyman'ın (1494-1566) Şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi (1490-1574) eliyle ortaya kondu. Bazı cılız girişimlere rağmen 19.yüzyıla kadar Osmanlılarda Türkçe Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) ve anadilde ibadet meselesine hiç sıcak yaklaşılmadı. Bu yüzden olsa gerek ki, Ebüssuûd'un çabalarının gerisi gelmemiştir. Bahse konu mesafeli yaklaşımda tarikat merkezli çevrelerin rolü büyük oldu. Onların halk üzerindeki tesirlerinden dolayı ana dilde ibadet tartışmaları sağlam bir zemine oturmadı. Osmanlılarda milli kimliğin arka plana itilmesi İslam'ın alanına giren konularda, Türkçe odaklı adımların atılmasını geciktirdi. Öyle ki, Türkçe ibadet konusu Osmanlılar döneminde çoğu vakit mayınlı bir arazi olarak görülmüştür.

Osmanlılarda Türkçe Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) ve ana dilde ibadete dair tabuların yıkılması, ancak 19.yüzyılın ikinci yarısında mümkün olmuştu. Bu kritik konuda meselenin üstüne giden ilk Türk düşünürü "sarıklı ihtilalci" diye anılan Ali Suavi (1839-1878) idi. Yeni Osmanlılar hareketinin öncüleri arasında yer alan Türkçü düşünür Ali Suavi, hayli renkli bir kişiliğe sahipti. Eğitimci, dil bilimci, vaiz ve gazeteci olması hasebiyle batı merkezli düşün akımlarının Türkiye'ye ithalinde çarpıcı bir biçimde adından söz ettirdi. Kaleme aldığı yazılar ve gerçekleştirdiği hitabetler vasıtasıyla, anadilde ibadet konusundaki münakaşaları tutarlı bir temele oturtmayı başarmıştır. Türk yayın dünyasına sunduğu *Ulûm* gazetesindeki yazılarında, Türkçenin Arapçadan daha geniş bir dil hazinesine sahip olduğu fikrini müdafaa etmiştir. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin (699-767) içtihatlarından yola çıkarak, hutbenin Türkçe okunmasının bir gereklilik, namazda Türkçe kıraatin ise dini açıdan mümkün olduğunu savunmuştur. Türkçe ezana geçilmesinin gereklilik olduğunu ilk kez doğrudan dillendiren de yine Ali Suavi olmuştu. Tamamı Arapça okunan hutbeleri zamane hutbeleri diye tenkit edip çağa uyarlanmalarının şart olduğunu söyledi (Ali Suavi, 1869, s. 2, 3).

Tanzimat'ın son evresindeki girişimler, hürriyetin ilanından sonra Türkçe ibadet hakkında yapılacak tarihi hamlelere zemin hazırladı. II. Meşrutiyet ile birlikte ana dilde ibadet, üç esas öge üzerine inşa edildi. Buna göre, halkın anadilde ibadeti kolay bir şekilde kavramasını sağlamak için hutbelerin Türkçe okunması, namazın anadilde ayetlerle eda edilmesi ve Kutsal Kitabın (Kur'an-ı Kerim) Türkiye Türkçesine tam bir çevirisinin yapılması konunun ana unsurlarını meydana getirdi. Türkçe ezan, Türkçe tekbir ve Türkçe salâ ise ana dilde ibadetin temel unsurları olarak değil de yan kolları kabul edildi. Suavi'nin fikir ve projeleri yeni yüzyılda giderek derinlik kazandı. Ziya Gökalp (1876-1924) ve diğer Meşrutiyet aydınları konuya geniş perspektifte yaklaşarak masaya yatırdılar. Gökalp, 20.yüzyıl için *“bu asır milliyet asrıdır”* ifadesini kullanmış ve bu bakış açısı onun dini konuları değerlendirme şekline etki etmişti. Ana dilde ibadet etmeyi çeşitli argümanlar üzerine temellendiren Gökalp, asri bir toplumun tesisi amacıyla fıkıh ilmine de büyük anlamlar yükledi.

Kozmopolit bir sosyolojiden ulus topluma geçişte en hassas aşamalardan biri olan II. Meşrutiyet döneminde ibadet dilinin sadeleştirilmesine yönelik söz alan aydınlardan biride Kılıçzade Hakkı olmuştur. Kılıçzade, sadece Kutsal Kitabın (Kur'an-ı Kerim) değil hadislerinde Türkçeye çevrilmesinin gerekli olduğunu iddia etti. Hutbelerin sadeliği kadar muhteviyatının da çağa uygun şekilde düzenlenmesi kanısına sahipti. 20.yüzyılın ilk çeyreğinde Türkçe ibadet projesinde baş aktörlerden biri olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi bir hayli öne çıktı. İttihatçıların mollası Hocaşade Mehmet Ubeydullah (1858-1937), İstanbul Yerebatan Camiinde Türkçe namaz düşüncesini pratiğe dökmeye kalkışınca şimşekleri üzerine çekti. Ne var ki, kamuoyu hazır olmadığı için Ubeydullah'ın hamlesi akıbete uğradı. İttihat ve Terakki yöneticilerinden Talat Paşa (1874-1921), zamanlama hatası nedeniyle Ubeydullah'ı sert bir şekilde ikaz etmiştir. Ayetlerin Türkçe okunması durumunda anlam kayması yaşanıp yaşanmayacağı aydınlar ve din adamlarının en sıcak gündemiydi. Din adamlarının önemli bir bölümü ibadet esnasında Türkçe okunacak ayetlerin manasını yitireceğini savundular. Son dönem Osmanlısının önemli düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) ve Mısır'da yaşayan ayrıca modernist İslamcılığın sembol isimlerinden Reşid Rıza (1865-1935) arasında hararetle bir tartışma başlamıştı. Ana dilde ibadet konusunda katı tutumuyla bilinen Mustafa Sabri'de (1869-1954) tartışmaya katıldı. Gün geçtikçe entelektüeller arasında yaşanan fikir ayrılıkları daha da büyüdü.

Sade bir Türkçe ile Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) tefsirinin yazılması ve ana dilde ibadet bileşeninin diğer öğeleri, 1908-1914 yılları arasında yaşanan kaotik süreçten bir

hayli etkilendiler. Savaşlarla beraber ortaya çıkan tablo Türkçe ibadet projesini çoğu zaman gölgede bıraktı. Türk diliyle ibadetin siyasi bir kimlik kazandığı II. Meşrutiyet'te meal çalışmalarına dair yaşanan en çarpıcı gelişme Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin (1880-1963) Katolik Zeki Meğamiz'e yazdırdığı Kur'an-ı Kerim çevirisi oldu. Tüccarzade, yayımladığı çevirinin kime ait olduğunu, İslam dünyasından gelebilecek muhtemel itirazlar ve hassasiyetler sebebiyle gizli tutmak zorunda kalmış ve tercümanın kimliğini kamuoyuna ilan edememiştir. Buna rağmen sert eleştirilere karşın Tüccarzade, Sebilü'r Reşad dergisi aracılığıyla bir bilgilendirmede bulundu. Tepkilerin büyümesi üzerine hükümet eserin basımını durdu.

İttihat Terakki, iktidar olduktan kısa süre sonra ana dilde ibadet konusunda cüretkâr adımlar atmak için aydınlarla diyaloga geçti. Öncelikle Türkçü aydın Ziya Gökalp'e gidildi. Gökalp'in inanç reformu tasarısı, partinin 1917'deki kongresinde aynıyla kabul edilmişti. Zaten bu süreçte Şariat Mahkemeleri Adliye Nezaretine, medreseler ise Maarif Nezaretine bağlanarak kontrol altına alındı. İttihatçılara dini kurum ve ayinlerin restore edilmesi konusunda rota çizen Gökalp, 1918'de de meşhur "Vatan" şiirini yazdı. Gökalp burada ibadetlerin Türkçe yerine getirilmesinin taşıdığı manaya değinmiştir (Ziya Gökalp, 1990, s. 176). Fakat çok geçmeden İttihatçıların iktidarı kaybetmesi üzerine Gökalp'in düşünceleri ancak Cumhuriyet döneminde hayata geçirildi.

İttihat Terakki iktidarda olduğu evrede Şeyhülislamlık görevini yürüten Mustafa Hayri (1867-1921) ve Musa Kazım da Türkçe Kur'an-ı Kerim, ana dilde hutbe ve ana dilde namaza dair yapılan girişimleri destekledi. İslam'ın sosyal prensiplerinin modern bir perspektifle ele alınması gerektiğini seslendiren Musa Kazım, ana dilde ibadet tartışmalarının merkezinde yer aldı. Etkin bir hatip olarak bilinen Musa Kazım, Türkçe hutbelerin vatandaşlar üzerinde daha tesirli olacağını dile getirdi. İttihat ve Terakki, dinin sosyolojik ve ideolojik gücünün farkındaydı. I. Dünya Savaşı süresince sivil toplum üzerindeki nüfuzunu fetvalar aracılığıyla pekiştirmeyi hedefleyen İttihat ve Terakki yönetimi, bu strateji doğrultusunda Başkomutanlık Vekâleti bünyesinde Meclis-i Âlî'nin kurulmasına öncülük etmiştir. Savaşın gidişatını etkilemek amacıyla ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvası, İttihatçı kadronun dini otoriteyi siyasi ve askeri hedeflerle bütünleştirme çabasının en somut göstergesi olmuştur. İttihatçılar, bu süreçte ordu bünyesinde Mücahitler Tümeni meydana getirdiler. İslam'ın birleştirici özelliklerden her alanda faydalanma konusunda hiçbir beis görmediler.

Zorlu Mütareke koridorundan geçilirken lider kadro, bir toplumsal çimento olarak dinin Anadolu insanını bir arada tutan niteliğini hesaba katarak davrandı. Bu nedenle yer

yer dini retoriklerden faydalanıldı. Hatta Atatürk, Millî Mücadele boyunca ileride dinsel alanda yapılması tasarlanan yenilikleri gündeme getirmekten kaçındı. Fakat her zaman Atatürk'ün İslam'ı Arabesk kültürden arındırma düşüncesi hep mevcuttu. Bu konuda ilk bilinçli hamle 23 Nisan 1920 Cuma günü atılmıştır. Cuma namazından sonra Meclis kapısında yapılan dua Türkçe okundu. Dönemin şartları içerisinde barındırdığı stratejik önem tam olarak anlaşılamamış olsa da Kemalist kadrolar tarafından planlanan 'Türkçe ibadet' projesinin fiilen geri dönülemez bir noktaya evrildiği ilk an, TBMM'nin resmi açılış töreni olmuştur. Bu tören, projenin hayata geçirilme iradesinin ilk somut göstergesi kabul edilebilir. Hemen akabinde Millî Mücadele'ye katılımı hızlandırmak ve halk ile aracısız temas kurmak için hutbeler yer yer Türkçe okundu. Böylece en hassas zaman diliminde dahi ana dilde ibadet düşüncesi tabana yayılmaya başlandı.

Bursa ve İstanbul'daki pratiklerin müspet sonuçlanmasından sonra 1920'de Bolu ve Kırşehir'in camilerinde Türkçe hutbeden istifade edildi. Meşihatın makamının karşı çıkmasına rağmen TBMM hükümeti, bu girişimleri açıktan açığa destekledi. Mehmet Akif Ersoy gibiler üzerinde derin tesirler bırakan vatansever imam hatiplerle diyalog kuruldu. Türkçe hutbeler aracılığıyla halk düşmana karşı mobilize edildi. Türkçe ibadet projesinin resmi lideri olan Atatürk, 1 Mart 1922'de TBMM'de yaptığı konuşmada hutbelerin Türkçe okunmasının İslam dininin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını söyledi. Mecliste yaptığı konuşmanın üzerinden bir yıl dahi geçmemişti ki, 7 Şubat 1923 günü Balıkesir Zağanos Paşa Camii minberinden halka Türkçe seslendi. Hutbede halifelğe dair açıklamalarda bulunmuş ve Hazreti Muhammed'in yaşamından kesitler aktarmıştı. *“Ancak millete ait olan şeyleri milletten gizli ettiler”* (<https://balikesir.ktb.gov.tr/TR-65833/ataturk39un-balikesir-hutbesi.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2025) sözleriyle sadece tarihi mesajlar değil, gelecekte izlenecek politikalar hakkında da ipuçları verdi.

Türkçe ibadet projesinde peyderpey yol alındığı su götürmez bir gerçektir. Hutbelerde lisanın sadeleştirilmesi ve Türkçe Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) tercümesinin yapılması projeye dair somut kanıtlar olarak dikkat çekti. İmam hatipler, müftüler, vaizler ve şeyhler bu süreçte kritik bir işlev üstlendi. Atatürk devrimleri siyaset, iktisat, askeri, hukuk, sağlık, eğitim ve kültür alanlarını kapsadığı kadar inanç sahasına yönelik icraatlar içermekteydi. Türkçe ibadet, dinin sosyal yaşama yönelik esaslarının yeniden yorumlanması ve ibadethanelerin tasnifi vatandaşın manevi hayatının baştan sona dizayn edilmesi anlamına geliyordu. Kemalist kadroların dini alana dair en temel projelerinden biri sayılan ana dilde ibadet üç ana unsur üzerine inşa edilmişti. Türk diliyle

geniş bir muhtevaya sahip olan Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) tefsir ve mealinin yazımı, hutbelerin Türkçe iradı ve namazların Türkçe ayetler kullanılarak kılınması projenin sacayaklarını oluşturdu. Uygulamada bütünlüğü sağlamak için Türkçe ezan ve sâlâda projeye dâhil edildiler.

Böylesi bir konuda oldukça kritik adımlar atılırken devletin en çok istifa ettiği yerlerin başında DİB gelmekteydi. DİB, din-ibadet işlerinin tek elden hali için disiplin edilmiş bir devrim kurumudur. Dinsel meselelere akıl, mantık ve bilimsel ilkelerle yaklaşmak kurumun en temel niteliklerinden biriydi. Diyanet, ana dilde ibadet çalışmalarına hiçbir zaman kayıtsız kalmadı. Siyasi erkin tavrı netlik kazandıkça DİB yürütülen faaliyetlerin merkezinde yer aldı.

3.1.1. Kutsal Kitabın (Kur'an-ı Kerim'i) Türkçeye çevrilmesi

Cumhuriyet'in ilk Ramazan ayına tekabül eden 1924 yılı, dinin anlaşılabilir kılınması yolunda atılan Türkçe Kur'an-ı Kerim çalışmalarının ivme kazandığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte Seyyid Süleyman el-Hüseyni ve Şeyh Muhsin-i Fani gibi isimler Kur'an tercümeleri hazırlarken; Cemil Said Dikel'in (1872-1942) Fransızca kaynaklı mealı, hem halk nezdinde hem de bürokraside daha yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Ancak, modernleşme projesinin özgün bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), bu dönemde toplumsal hazırbulunuşluk düzeyinin yeterli olmadığını ileri sürerek Türkçe Kur'an çalışmalarına yönelik ilk kurumsal muhalefeti sergilemiştir (Gözyayın, 2009, s. 45). Oysa Atatürk, İslam'ın hurafelerden arındırılarak bizzat ana kaynağından ve ana dilde doğru bir biçimde öğrenilmesini, toplumsal aydınlanmanın ve laikleşme sürecinin vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirmiş; bu doğrultuda Kur'an'ın Türkçeye kazandırılması projelerine stratejik bir ehemmiyet atfetmiştir.

Yüzyıllar boyu ihmal edilen Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi meselesi, Atatürk tarafından bir ulusal aydınlanma meselesi olarak ele alınmış ve bu doğrultuda kararlı adımlar atılmıştır. Büyük Zafer'in hemen akabinde, 14 Ağustos 1923 tarihinde Türk Ocağı'nda Kazım Karabekir ile gerçekleştirdiği mülakat sırasında Atatürk, kutsal metnin ivedilikle Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Yamak, 2015, s. 129). Atatürk'e göre bu çeviri faaliyetinin temel gerekçesi, inananların dini metinleri anlamadan mekanik bir biçimde tekrarlamasının önüne geçmektir. Şayet bu lisanî dönüşüm gerçekleştirilmezse, Müslümanların dini ritüellerde okunan metinlerin muhtevasına vakıf olamayacaklarını, bunun da toplumsal dindarlık algısını sadece

şekilsel bir tekrara indirgeyeceğini öne sürmüştür. Bu yaklaşım, dinin birey tarafından doğrudan ve aracı olmaksızın anlaşılmasını hedefleyen, laikleşme süreciyle paralel bir rasyonalizasyon çabasıdır.

TBMM’de 21 Şubat 1925 günü DİB’in bütçe görüşmelerinde tarihi anlara şahitlik edilmiştir. Kritik görüşmenin sonunda, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe tefsirinin telif edilmesi amacıyla DİB’e 20.000 Türk Lirası ödenek tahsis edilmesi kararlaştırıldı. Dünyadaki ekonomik buhran dikkate alındığında, bu para o günkü koşullarda asla küçümsenecek bir meblağ değildi. Kanuni düzenlemelerin ardından tefsirinin yazımı konusunda milli şair Mehmet Akif ve Elmalı Hamdi Yazır (1878-1942) görevlendirildiler (BCA, 1925). İlgili heyete, en muteber hadis kaynağı kabul edilen Buhari’nin Türkçe tercümesi görevi de tevdi edilmiştir. Bu ilmi projede Babanzade Ahmet Naim (1872-1934), çeviri ve akademik rehberlik süreciyle görevlendirilmiştir. Projenin tamamlanmasını ise bilahare çalışmaya dahil olan öğretim üyesi Kâmil Miras (1875-1957) deruhte etmiştir.

Bazı çevrelerin itirazlarına karşın devlet eliyle meal ve tefsir çalışmalarına çok hızlı başlandı. Devrin önde gelen düşünürlerinden bir bölümü, Türkçe ibadete dair atılan adımlara destek verdiler. Ancak bir bölümü ise, ibadetlerde Arapçadan uzaklaşılmasının dinin özüne aykırı olduğunu savundu. İbadetlerin Arapça yapılmasının gerektiğinde ısrar edenlerin en başında, Millî Mücadele yıllarındaki tutumu tartışma konusu olan Mustafa Sabri (1869-1954) geldi. Modernleşme karşıtı fikirleri ile tanınan Mustafa Sabri, Kur’an-ı Kerim’in tamamen Türkçe çevirisinin mümkün olamayacağını öne sürdü (Mertoğlu, 2021, s. 872). Onun açısından bazı sure ve ayetlerin (Yasin ve Fatiha) Arapça dışında başka dillerde mana ve yorumlarının dahi bilinmesi İslam’a uygun değildi. Cumhuriyet’in Türkçe ibadet projesine arka çıkanlar arasında Mehmet Nurettin Artam (1900-1958) ön sıralarda geldi. Artam, namazda ayetlerin Türkçe okunmasında dinen hiçbir mani bulunmadığı kanısındaydı. Güçlü kalemi ile öne çıkan Adnan Remzi’nin zihin dünyası da Artam’ın fikirleriyle eşgüdümlüydü. Bu düşünürler tıpkı Atatürk gibi Türkçe ibadet aracılığıyla hurafeler yerine gerçek dinin halka benimsetileceğine inanmışlardı.

Türkiye’de yeni yönetin anlayışı oturdukça devrimler birbirini kovalamıştır. Fakat devrimler içinde en kırılgan zeminde gerçekleşeni ana dilde ibadete dair yapılanlardı. Tam bu evrede 19 Mart 1926 Cuma günü İstanbul’da olup bitenler laik çevrelerin dahi kafasını karıştırdı. Ramazan ayının ilk Cuma günü, Göztepe Tütüncü Mehmet Halis Efendi Camii imam hatibi Mehmet Cemalettin, çok dikkat çeken bir girişimde bulundu. Camide büyük bir kalabalığın huzurunda önce hutbeyi Türkçe okudu daha sonra da namazı Türkçe ayetlerle kıldırdı. Bu davranışı bir sonraki Cuma gününe de taşıdı.

Mehmet Cemalettin ile ilgili gelen şikâyetler nedeniyle DİB, imamı görevden uzaklaştırdı. Olay kısa sürede basına yansımış ve ülkede ortam bir hayli gerilmişti. Yaşananlar ciddi manada kutuplaşmaya zemin hazırladı ve imamın yaptıklarına karşı çıkanlardan bir bölümü dahi zamanla tavrını değiştirdi.

DİB, Göztepe'deki imam hatibin görevden alınmasını kamuoyunun hazır olmayışı ve şimdiye kadar itibar edilecek bir Kutsal Kitap (Kur'an-ı Kerim) mealinin yazılmamış olmasına bağladı. Mehmet Cemalettin ise ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yaparak geçimini sürdürdü (Dikici, 2006, s. 80). Bu gelişmenin ardından meal çalışmaları giderek ivme kazandı. Atatürk ise, tarihi bir açıklamada bulunarak Cemil Said'in tercümesinde bariz hatalar olduğunu söyledi. Bunun üzerine meal çalışmalarının bir an evvel tamamlanması talimatını vermiştir. Onun bu tutumu halkı da meal ve tefsir faaliyetlerini normal karşılayacak kıvama getirmişti.

Yaklaşık 50 yılı aşkın bir süredir kamuoyunu meşgul eden ana dilde ibadet konusunda Atatürk, belli bir olgunluğa gelindiğini düşündü. Bu bağlamda, 1932 Ramazan ayında hiç yapılmayanı denemiştir. Türkçeyi yabancı kelimelerden arındırmak felsefesiyle Dil Devrimi ve ana dilde ibadet çalışmalarının bir arada yürütülmesi gerektiğini vurguladı. Nihayet 1932 Ramazanında iki hassas reformun birbirini nasıl tamamladığına tanıklık edildi. Dilde sadeleştirme gayretlerinin arttığı bir zaman diliminde Türkçe Kur'an-ı Kerim, Türkçe hutbe, Türkçe namaz ve Türkçe ezanın devreye konması bir rastlantısal bir durum değildi. Devrim kadroları, her şeyi sistematik bir şekilde hayata geçirerek sırası geldiğinde vakit kaybetmeden halkın önüne servis ettiler.

Türkiye'de ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi sürecinde kritik bir dönüm noktası olan 22 Ocak 1932 tarihinde, Hafız Binbaşı Yaşar Okur tarafından Yerebatan Camii'nde Yasin Suresi ilk kez Türkçe olarak seslendirilmiştir. Okur, bir hafta sonra bu sefer Yasin'i Sultan Ahmet Camiinde halka Türkçe dinletti. Bahse konu etkinlikler, basın üzerinden duyurulunca vatandaşlar adeta camilere akın etti. Kadir gecesinde (3 Şubat 1932) gençlerden müteşekkil 30 cüzhan, başka sureleri Ayasofya'da Türkçe mealıyla okudular. Böylece İslam tarihinde Hazreti Ömer'in bir takım uygulamalarına müteakip ana dilde ibadet konusunda ilk kez somut adımlar atılmış oldu. Finlandiya'daki Müslümanlar, Ayasofya'da yaşananlardan sonra Atatürk'e telgraf çekerek memnuniyetlerini dile getirdi (Bozkurt, 2014, s. 1233). Gelineen noktada kamuoyu hazır olmadığı gerekçesiyle akamete uğrayan Mehmet Cemalettin'in girişimi de sonuca bağlandı. Doğal olarak İstanbul camilerinde 1932 Ramazanında gerçekleşen hadiseler Türkçe ezan uygulamasının önünü açtı.

Ana dilde ibadet hakkında hızla yol alındığı bir dönemde büyük sorumluluk üstlenen Elmalı Hamdi, dokuz ciltlik “*Hak Dini Kur'an Dili Mealli Türkçe Tefsir*” adlı eserin yazımını tamamladı. Giriş bölümünde de ahde vefa örneği sergileyerek şahsına tanınan imkanlardan dolayı Atatürk’e şükranlarını sundu (Yazır, 2025, s. 5). Klasik tercüme anlayışından farklı ve anlaşılır bir Türkçe ile meydana getirilen tefsir, Atatürk’ün verdiği destekle tüm insanlığın hizmetine sunuldu. Türkiye Türkçesi ile oluşturulmuş en kapsamlı Kur'an-ı Kerim tefsirinden geniş kitlelerin istifadesi için eserin bütün basım masrafları devlet bütçesinden karşılandı. Bu çerçevede, DİB’e ek 12.000 liralık bir ödenek daha tahsis edildi (Özteke, 2020, s. 231). Acil olarak 1935-1938 yılları arasında 10.000 adet basılan tefsir ülke çapındaki tüm camilere dağıtılarak ulaştırıldı. Babanzade Ahmet Naim ve Kamil Miras’ta Sahih-i Buhari’nin 12 ciltlik tercümesini bitirdiler. En son cildin basımı ancak 1948’te tamamlanabildi.

Elmalı tefsirinin yazımı tamamlandıktan sonra Maarif Vekâletinin abartıya kaçan müdahalesi sonucu eserin basımı gecikti. Vekâlet, tefsirin Türk Dili Tetkik Cemiyetinin yetkili kurullarınca tekrar gözden geçirilmesini istedi. Başvekâlet makamına yapılan müracaatta eserin Dil Devriminin prensiplerine uygunluğunun denetlenmesi gerektiğine değinildi. DİB cevabi olarak uzmanlık mahsulü bir eser olan Elmalı tefsirinin Türkçenin sadeleşmesine katkı sağlayacağını ifade etti (Özteke, 2020, s. 231, 232). Başkanlık, eserin basımını geciktirdiği için Maarif Vekâletinin tavrına şiddetle karşı çıktı. Tüm bunlara rağmen Atatürk’ün vefatından önce tarihi öneme sahip Elmalı tefsiri devlet eliyle basıldı ve halka dağıtıldı.

3.1.2. Toplumsal fay hatları kırılıyor: Ezan ve salanın Türkçe okunması

Devrimler ardı ardına hayata geçirilirken ana dilde ibadet tasarısının mühim bir parçası hiç kuşkusuz Türkçe ezan idi. Aslında Türk tarihinde Türkçe ezan uygulamasıyla ilgili Cumhuriyet’ten önce de bazı içtihatlarla rastlamak olasıdır. Türkiye Selçukluları zamanından kalma şekliyle Sinop kalesinin duvarında Türkçe ezan tercümesine karşılık gelen metinler mevcuttur. Macar asıllı Türkolog Ignác Kunos’ta (1862-1945) hatıratında, İstanbul ziyaretinden bahsederken bazı camilerde ezanın Türkçe okunduğunu belirtmiştir (Çolak, 2021, s. 71). Tarihin belli başlı zamanlarında görülen bu örnekler, yaygın olmayan uygulamalar idi. Türkler, Müslüman olduktan sonra ezanın özgün (Arapça) metnine hiç dokunmadılar. Fakat özellikle son dönem Osmanlılarında ezanın Türkçe anlamını bilen kişi sayısı bir hayli düştü. Dini alanı yeniden tanzim eden

Atatürk, bir yurt gezisi sırasında ezanın Türkçe karşılığını bilmeyen din görevlilerinin var olmasından hayli rahatsızlık duymuştu.

Atatürk'e göre, mabetlerdeki Türkçe uygulamalar sayesinde Cumhuriyet rejimi ve devrimler vatandaşlara daha kolay tarzda anlatılacaktı. Bu nedenle Türkçe ibadet amaçtan çok aracı bir işlev görecekti. Dolmabahçe sarayında düzenlenen bir yemek organizasyonunda Atatürk, düşüncelerini çevresiyle paylaştı. İlk Türkçe ezan teşebbüslerinde Hasan Cemil Çambel'in (1879-1967) adı epey ön plana çıktı. Türkçe ezan denemelerinde Çambel, hafızlara Atatürk'ün hassasiyet gösterdiği konuları tek tek anlattı. Bütün hazırlıkların tamamlandığı düşünülerek ilk Türkçe ezan Hafız Rıfat Bey tarafından 30 Ocak 1932 günü İstanbul Fatih Camii minarelerinde yankılandı (Kaynak, 2001, s. 7). Camilerden yükselen Türkçe seslere karşı halk ilk zamanlar genel manada kayıtsızdı. Olanların anlamlandırılmaya çalışıldığı bu süreçte, Türkçe ezan günden güne yurt geneline yayıldı. İstanbul'un ardından Kuşadası ve İzmit'te ezan-ı şerif Türkçe okunmaya başlandı. Ayrıyeten Arapça ezanın Türkçe karşılığının nasıl olması gerektiği konusu yetkin çevrelerde kapsamlı şekilde tartışıldı. En çok "Allah, ekber, felah" sözcüklerinin ne şekilde telaffuz edilmesi gerektiği üzerinde duruldu.

Çok geçmeden ortak bir çeviri kabul edilerek tüm ülkede ezan belirlenen mealde okunmaya başlandı. Referans sayılan metin basın üzerinden tüm DİB mensuplarına ulaştırıldı. Ayasofya'da, 3 Şubat 1932 günü Kadir gecesini münasebetiyle düzenlenen törende Türkçe ibadet adına dikkat çeken bir olay yaşanmıştır. Tanınmış bestekâr ve hafız Sadettin Kaynak (1895-1961) ezanın yanı sıra kameti de Türkçe olarak okudu (Çağlayan, 2008, s. 29). Türkçe ezanın din dilini büsbütün sadeleştirdiğini söylemek mümkün değildi. Halkın alışkanlıklarıyla birlikte literatürde yer alan bazı terimlerin Türkçedeki karşılıkları aynıyla mevcut değildi. Bir takım aşılabilir zorluklara rağmen DP iktidar oluncaya kadar, ibadetleri anlaşılır hale getirme çabaları hız kesmeden sürdürüldü. Çünkü Cumhuriyet hükümetleri, meseleye laikliği koruma ve halkı çağdaş değerler kıstasında yönlendirme sorunu olarak yaklaşmıştı.

Türkçe ezana dair nasıl bir tavır takınacağı en çok merak edilen kamu kurumu DİB oldu. DİB'in devrimlere entegre tutumu üzerine 18 Temmuz 1932'de ezan ve kametin ülke genelinde Türkçe kıraatle okunması zorunlu hale getirildi. İlk etapta bazı yerlerde kametin Arapça okunduğuyla ilgili söylentiler yayıldı. Esasen Türkçe ezana karşı ilk ciddi direnç Bursa'da görüldü. Ulu Camiinde 1 Şubat 1933 günü Topal Halil isimli kişinin ezanı Arapça okuması olayları tetikledi. Eski Osmanlı başkentinde güvenlik güçlerinin hazırlıksız yakalanması sonucunda olaylar kontrolden çıktı. Eylemciler Bursa

Evkaf Müdürlüğü binasını talan ederek rejime karşı bir mesaj yollamaya çalıştılar. Vali Fatin Bey ve Belediye Reisi Muhittin Bey'in koordineli hareket etmesiyle olaylar yatıştı. Bu sırada İzmir'de bulunan Atatürk, seyahatini çarçabuk tamamlayarak 6 Şubat 1933 günü Bursa'ya geldi. Ana dilde ibadete dair tarihe mal olacak "din değil dil meselesi" ifadesini şehre ilk ulaştığı gün kullandı (Gez, 1996, s. 160). Ezanın Türkçe okunmasına karşı gösterilen reaksiyonu tasvip etmeyerek, bundan sonra mülki amirlerin daha dikkatli olmaları gerektiğini hatırlattı.

Şeyh Said isyanı ve Menemen'de yaşananlar kadar büyük çaplı bir olay olmasa dahi Bursa'da olup bitenler Kemalist kadroları yeni önlemler aramaya itti. Laikliği muhafaza konusunda kararlı bir duruş adına salâtında Türkçe okunması kararlaştırıldı. Sosyal tabanlı bir olay şeklinde tarihe not düşülen Bursa'daki gelişmelerin üzerinden neredeyse bir ay geçmişti ki, DİB ibadet dilinde tek tipliliği yakalamak amacıyla tüm müftülöklere Türkçe salâ metni yollamıştır (BCA, 1933). Siyasi irade ise ezan, kamet ve salâtın Arapça okunmasına mani olmak maksadıyla bazı yasal tedbirler aldı. Tedbirleri tavizsiz uygulamak adına emniyet müdürlükleri ve müftölükler birlikte hareket ettiler. Türkçe ibadet projesi, Arapçadan Süryaniceye çeşitli dillerin konuşulduğu Doğu bölgelerinde de hassasiyetle uygulanmıştır.

Arapça konuşan vatandaşların yoğun olarak yaşadığı Güneydoğu Anadolu'da Arapça ezan, salât ve kamet yasağına karşı bazı tepkilere rastlandı. Fakat bu tepkiler pek de bireysel karşı koymaların ilerisine geçemedi ve toplu eyleme dönüşmedi. Diyarbakır özelinde konuya yaklaşıldığında, halk arasında Kürtçenin yoğun bir şekilde konuşulduğu kırsal yerleşim bölgelerinde Türkçe ezan, salât ve kamet uygulamaları tavizsiz bir biçimde hayata geçirildi. Böylesi bir sivil kabullenişin temel sebepleri arasında Takrir-i Sükûn döneminin artçı tesirleri ön plana çıkmıştı. İşin bir yönü de Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, laik yönetime ve devrimlere tepki niteliğindeki Kürt isyanları en çok 1925-1930 yılları arasında gerçekleşti. Ana dilde ibadetin yoğunluk kazandığı 1932-1950 sürecinde, Dersim isyanı haricinde ulusal devlet yapısına karşı büyük çaplı bir Kürt ayaklanması görülmedi. Tabi bunda özellikle Malazgirt zaferinden beri Kürt topluluklarının Türk devletleri ile beraber hareket etme eğilimi etkin rol oynamıştır. Cumhuriyet hükümetleri, her dönemde Kürt kökenli vatandaşlarla ilgili gelişmelere antropolojik boyutta yaklaşmadılar (Toprak, 2012, s. 100). Mesele sadece bir tehdit varsa güvenlik sorunu olarak ele alındı.

Türkçe ibadete dair tarihi kırılma anlarından biride 19 Kasım 1938 günü Dolmabahçe Sarayında yaşandı. Burada Atatürk'ün cenaze namazı konjonktüre uygun

şekilde kılındı. DİB başkan yardımcısı Şerafettin Yaltkaya (1879-1947), namaza Türkçe tekbir alarak başladı. Atatürk'ün kandil günleri Çankaya köşküne çağırttığı hafız Yaşar Okur (1886-1966), namazda tüm olup bitenler hakkında şunları söyledi:

“Diyanet Reisi Şerefeddin Yaltkaya, otomobilin içinden, başında sarığı olduğu halde çıktı. Hemen karşıladım. Muhafız bölüğü kumandanı Bey'in odasına aldım. Biraz sonra namaza başlamak üzere kesif (kalabalık) bir cemaatle, Saray'ın salonunda Diyanet Reisi Şerefeddin Yaltkaya, Ata'mın sandukasının başına geçti ve bende arkasında durmakta idim. Şerefeddin Yaltkaya'nın işaretini üzerine, yüksek sada ile namaza başlamak üzere iken, Allah için namaza, Meyyit için duaya, Uyun imama, ey hazırın! Diyanet Reisi, yüksek sada ile: Tanrı uludur diye namaza başladı ve bende o tekbirleri alarak yaşlı gözlerimle sevgili Ata'ma son vazifemi ifa ettim”. (Cengiz, 1993: 125).

Atatürk'ün ölümünü takip eden yıllarda da Türkçe ezan, salat ve kamet uygulamaları sürdürüldü. İnönü'nün talimatları doğrultusunda, 26 Haziran 1941'de çıkartılan 4055 sayılı yasayla (526. madde) Arapça ezan ve kamet okuyanlara üç aya kadar hapis yahut belli miktar (10 lira ile 200 lira arasında) para cezası verilmesi karara bağlandı (Daver, 1955, s. 171, 172). Ne var ki, vatandaşlardan zaman içinde gelen yoğun eleştiriler ve II. Dünya Savaşı'na müteakip yıllarda artan demokratikleşme eğilimleri Türkçe ibadet hakkında esnemelerin başlamasına yol açtı. Yıllardır tek başına iktidarda olan CHP'nin, 2 Aralık 1947 günü gerçekleştirilen 7. Genel Kurulu adeta bir yüzleşme ve özeleştiri niteliği taşımaktaydı. Genel Kurulda tüzük maddelerinde bazı değişiklikler yapıldı ve “dini metinlerin yabancı dillerin tesirinden kurtarılması” ibaresi kaldırıldı (Jaschke, 2000, s. 44). Tamda bu evrede, Hikmet Bayur (1891-1980) ve arkadaşlarının 1948'de kurduğu Millet Partisinin programında “her fert inancını istediği dilde yapabilir” ifadesi geçmekteydi. Türkiye'de artık hiçbir şey eskisi gibi değildi ve seküler yaklaşımlarda belirgin bir yumuşamalar başlamıştı (Akın, 1948, s. 1).

Türkiye'de laisizmin gündelik yaşamda daha esnek bir biçimde uygulandığı 1940'ların ikinci yarısında, Türkçe ibadete yönelik bazı dikkat çekici tepkilere rastlandı. Bu tepkilerin en ilgi çekenini 4 Şubat 1949 günü Meclis çatısı altında yaşandı. Sanki milletvekiliymiş gibi TBMM'ye giren Ticani tarikatı üyesi iki kişi bir anda ayağa kalkarak Arapça ezan okumaya başladılar. Kimlerin organize ettiği ve perde arkasında hangi grupların bulunduğu tam anlaşılmadan “Ticani olayı” ndan kısa süre sonra, Fevzi Çakmak'ın 12 Nisan 1950 günü tertip edilen cenaze töreni sırasında, sıra dışı bir gelişmeye tanıklık edildi (Cumhuriyet, 1950, s. 3). Naaşın defini esnasında orada bulunanların büyük kısmı Fevzi Çakmak'ı Arapça tekbir getirerek gömmek istediler.

Tüm yurttan yankılanan bu olay özellikle Kemalist grupların büyük tepkisini çekti. Onlara göre, demokrasi adı altında devrimlerden taviz verilen bir evreye girilmişti. Mütedeyyin kesimlerse, Tek Parti döneminden kalan katı uygulamaların din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olduğu kanısındaydı. Ezan üzerinden yapılan ana dilde ibadet tartışmaları DP iktidar olduktan sonra başka mecraya taşındı.

3.1.3. Hutbelerin anlaşılır hale getirilmesi

Fikirsal bazda Türkiye’de modernleşme çabalarının en yoğun olduğu İkinci Meşrutiyet dönemi ve sadece vatani kurtarmak için yürütülen Millî Mücadele sürecinde Türkçe hutbe en etkili kitle iletişim aracı olarak dikkat çekti. Cumhuriyet’in ilanına müteakip hutbelerin Türkçe ve sade bir dille okunmasına devam edildi. Gün geldi yaşanan olaylar ekseninde hutbelerin içeriği mecburen değişti. Zira ulus kimliğinin inşasında dini öğeler son derece mühimdi. Cumhuriyet döneminde ilk Türkçe hutbe 24 Kasım 1922 Cuma günü Müfid Kurutluoğlu (1879-1958) tarafından irat edilmişti (Taşkara, 2017, s. 13). Halife Abdülmecit’in makamına oturduğu esnasında okunan hutbe baştan sona Türkçe değildi. Müfid Efendi, dua ve salâvat kısımlarını Arapça okumuş olsa da bu uygulama yeni dönem için hem de Halifenin huzurunda ciddi mesajlar kapsıyordu.

Esasen Türkçe hutbe konusunda Atatürk, 7 Şubat 1923 günü Balıkesir Zağanos Paşa Camiinde minbere çıkarak birçok tabuyu yıktı (<https://balikesir.ktb.gov.tr/TR-65833/ataturk39un-balikesir-hutbesi.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2025). Yeni başlayan süreçte “devlet-yenilikler-halk” üçgeni arasında İslam’ın nasıl bir misyon üstleneceğini vatandaşların toplanma yeri olan camilerde doğrudan kendi dile getirdi. Balıkesir’de Atatürk millete düşünen, sorgulayan, demokratik kimlikte kişiler olmasını öğütledi. Camideki bu tutum halk tarafından büyük takdir gördü. İslam, Millî Mücadele halkı cepheye mobilize ederken, bundan sonraysa yararlı yurttaş profilinin tesisinde en temel unsuruydu. Atatürk hutbelerin yalnızca anlaşılır hale getirilmediğini çağın meselelerin camilerde ele alınacak düzeye çekileceğini vurguladı. Artık camiler toplumun uygarlıkla ilgili argümanları kavrama merkezlerinden birine dönüştürülüyordu:

“Hutbeler hakkında iradedilen sualden anlıyorum ki, bugünkü hutbelerin tarzı, milletimizin hissiyatı fikrîyesi ve lisan ile ve ihtiyacı medeniye ile mütenasip görülmemektedir. Efendiler, hutbe demek nâsa hitabetmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin mânası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım mefhum ve mânalar istihraç edilmemelidir. Hutbeyi irat eden hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz

ki, Hazreti Peygamber zamanı saadetlerinde hutbeyi kendisi irat ederlerdi. Gerek Peygamber Efendimiz ve gerek Hulefayı Raşidin hutbelerini okuyacak olursanız görürsünüz ki, gerek peygamberin, gerek Hulefayı Raşidinin söylediği şeyler o günün meseleleridir, o günün askerî, idarî, malî ve siyasî, içtimâî hususatıdır. Ümmeti islâmiye tekessür ve memaliki İslâmiye tevessüa başlayınca, Cenabı Peygamberin ve Hulefayı Raşidinin hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin irat etmelerine imkân kalmadığından halka söylemek istedikleri şeyleri iblâğa bir takım zevatı memur etmişlerdir. Bunlar herhalde en büyük rüesâ idi. Onlar camii şerifte ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı tenvir ve irşat için ne söylemek lazımsa söylerlerdi. Bu tarzın devam edebilmesi için bir şart lâzımdı. O da milletin reisi olan zatın halka doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmaması! Halkı ahvali umumiyyeden haberdar etmek son derecede haizi ehemmiyettir. Çünkü her şey açık söylendiği zaman halkın dimağı hali faaliyette bulunacak, iyi şeyleri yapacak ve milletin zararına olan şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmeyecektir. Ancak millete ait olan işleri milletten gizli ettiler. Hutbelerin halkın anlayamayacağı bir lisanda olması ve onların da bugünkü icabat ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, Halife ve Padişah namını taşıyan müstebitlerin arkasından köle gibi gitmeye mecbur etmek içindi. Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka şey değildir. Yüz, iki yüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hutebanın herhalde nâsın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir. Geçen sene Millet Meclisinde irat ettiğim bir nutukta demiştim ki “minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menbai feyiz, bir menbai nur olmuştur”. Böyle olabilmek için minberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayiki fenniye ve ilmiyeye mutabık olması lâzımdır. Hutebayı kiramın ahvali siyasiye, ahvali içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabatı zamana muvafık olmalıdır. Ve olacaktır”. (ATAM, 2024, s. 101)

Mecliste kimi milletvekillerinin 22 Şubat 1925 günü sunduğu yasa teklifleri (Çankırı Milletvekilleri Talat ve Ziya Beyler), Mehmet Cemalettin’in zamanı yanlış da olsa gerçekleştirdiği girişim ve tabii ki Atatürk’ün Türkçe hutbe okuması ile Kutsal Kitabın (Kur’an-ı Kerim) Türkçe anlamının bilinmesine dair yürüttüğü çalışmalar Türkçe hutbeye hem toplumsal hem de yasal zemin hazırladı. DİB, 1926 yılının sonlarına doğru dikkat çeken bir hamleyle beş uzmandan meydana gelmiş bir komisyon oluşturdu. Komisyon, hemen çalışmaya başlamış ve 58 hutbeden müteşekkil bir eserin yazımını gerçekleştirmişti. Atatürk ve Börekçi’nin bu süreçteki koordineli gayretleri Türkçe hutbe

konusunun bir devlet projesi olduğunun somut kanıtıydı. Atatürk, son evrede bazı hutbeleri noksan görüp listeden çıkarttırdı. Elde kalan 50 hutbe tamamen devrimlerle halk arasında köprü kurmaya yönelikti. Atatürk'ün revize ettiği hutbeler dinin en temel konuları, iyi bir yurttaşın sosyal yaşamda uyması gereken kurallar, vergi kaçırılmaması, ticarete milli hassasiyet gösterilerek davranılması ve vatana bağlılık üzerineydi (Usta, 2005). Yakın dönem tarihinde halk ile devlet arasında adeta iletken vazifesi görmüş Akseki'nin çabalarıyla 50 hutbe bir araya getirilerek kitaplaştırıldı. Harf devriminden sonra okumayan kalmasın refleksiyle bu kitap, basılarak müftülükler eliyle imam hatiplere ulaştırıldı (BCA, 1928). Böylece resmi ideoloji doğrudan din adamları sayesinde halka açıklandı.

Hutbelerin çok uzun olmasının namazın süresine de olumsuz yansıdığı ve işi olan şahısların buna bağlı olarak Cuma namazını kılmaktan kaçındığı DİB tarafından imam hatiplere hatırlatıldı. Türkçe hutbeden temel gaye dini konular ve Cumhuriyet rejiminin vatandaşlardan olan taleplerini net bir biçimde açıklamaktı:

“Hutbenin tamamen Arapça okunması hutbelerdeki mevzelerden müstefid olmak isteyen ve lisan-ı Arabiye vakıf olmayan Müslümanların şu dindarane emeline imkân vermemektedir. Binaenaleyh hem mazahib-i aliyye-i İslamiyeye ve ile'l yevm Müslimin beyinde cari icma-i ameliyeye muhalefet etmemek, hem de temenni edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin “zikrullah, salat ve selam gibi” erkânı müstemil olan kısmi lisan-ı dini olan Arabi ile eda edilerek erkân-ı hutbe tamam olduktan sonra mevize kısmının memleketimizde Türkçe okunması daha doğrusu okunan ayet-i kerimeler ve ehadis-i şerife mealleri Türkçe izah edilmesi muvafık görülmüştür”. (Akseki, 1928, s. 5).

Tüm Türkiye’de hutbelerin Türkçe ile iradına dair ilk resmi düzenleme 1927 Aralık ayında yapıldı. Burada dikkat çeken husus, hutbelerin nasihat kısmının değil ayet ve hadislerinde Türkçe okunacağının vurgulanması olmuştur. Her yönüyle tamamı Türkçe olan ilk hutbe 5 Şubat 1932 Cuma günü İstanbul Süleymaniye Camiinde yine Sadettin Kaynak tarafından cemaate okunmuştur (Jaschke, 2000, s. 46-52). İlerleyen yıllarda Türkiye’de cami ve mescitlerde hutbelerin önemli bir kısmı Türkçe okundu. Fakat ilahi metinler ve hadisler hem Arapça hem de Türkçe karşılıklarıyla vatandaşın anlayacağı biçimde irat edildi. Cumhuriyet’in en kritik projelerinden olan Türkçe hutbe ve camilerde bu yolla güzel Türkçe konuşulmasının sağlanması genel anlamda pozitif sonuçlar verdi.

Dilde sadeleştirme faaliyetleriyle hayata geçirilen hutbelerle ilgili siyasi tasarrufla DİB’in üst kadrosunun yadsınamaz katkıları oldu. DİB, hutbeler üzerinden Cumhuriyet rejimi, ulus toplum düşüncesi ve modernleşme girişimlerine arka çıktı. Anlaşılır ve sade

hutbeler aracılığıyla devrimlere karşı oluşacak karşı reflexlerin önü kesildi. Vatandaşlar özellikle camilerde aldığı mesajlarla milli eğitim ve milli ekonomi ülküsü doğrultusunda atılan adımları sahiplendi.

3.1.4. İmkânsız denemek: Türkçe namaz

Tarihte Türkler arasında II. Meşrutiyet'e kadar Türkçe namaz hakkında hiçbir girişimde bulunulmadı. Bu meseleye tamamen sorgulanamaz bir konu olarak yaklaşıldı. Şüphesiz sosyal normlar burada en temel belirleyici etkeni. Bereketzade Safvet, 1908'de kaleme aldığı bir yazıda namaz anında bazı ayetlerin Türkçe okunabileceğini savundu. Çok geçmeden benzer görüşler Mehmet Bahaeddin tarafından ortaya atıldı (Aktaran: Özteke, 2020, s. 242). Bir ilke imza atan iki düşünürün de çıkış yeri Ebu Hanife'ye atfedilen sözler ve içtihatları. Aslında konu sadece dini değil sosyolojik açıdan ele alındığı vakit, bin yılı aşkın bir süredir Müslümanlığı kabul etmiş Türklere ana dilleriyle namaz kıldırmak hiç te kolay gözüküyordu. Sosyal birikim, toplumsal alışkanlıklar, kamuoyunun hazır olmayışı ve ayetlerin Türkçe karşılığının tam yazıya dökülmemiş olması Türkçe namaz hakkında Kemalist kadroları çok zorlayacak alanlardan biri olduğu en baştan belliydi.

Türkçe namaz hakkında Cumhuriyet'ten önce neredeyse kayda değer hiçbir teşebbüs mevcut değildi. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında namazın Türkçe eda edilip edilmeyeceği yalnızca Ziya Gökalp tarafından ele alındı. Cumhuriyet'in ideologlarından Gökalp, 1918'de yazdığı "Vatan" şiirinde tüm ibadetlerin Türkçe yapılmasını istemekteydi (Tansel, 1989, s. 119). Cumhuriyet'in ilan edildikten hemen sonra ana dilde ibadet, yeniden gündemin ilk sıralarına oturdu. Fakat Türkçe namaz, bu konunun en zayıf halkası olarak diğer unsurlara kıyasla daha az tartışıldı. Halkın tutumunun ne olacağı tahmin edilemediği gibi tam tercümesi yapılmış bir Kur'an-ı Kerim mealinin olmayışı siyasileri ihtiyatlı davranmaya zorlamaktaydı. Atatürk, Kutsal Kitabın (Kur'an-ı Kerim) meal ve tefsirinin bir an evveli bitirildiği takdirde Türkçe namazın önünün açılacağı kanısındaydı.

Türkçe namaz konusunda Cumhuriyet hükümetlerine cesaret verecek ilk girişim Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966) tarafından 1923'te gerçekleştirildi. Ulusal bağımsızlık savaşının önemli simalarından Hamdullah Suphi, inanç alanının yeniden düzenlenmesinde Türkçe namaza da yer ayrılacağını söyledi. Cumhuriyet'in ilk Ramazan'ına denk gelen 1924 ve akabinde 1926 ile 1932 Ramazanları, Türkçe ibadet

projesine dair dikkat çeken gelişmeler yaşandı (Toprak, 2019, s. 123). Aydınlar, siyasiler ve halk ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi hakkında çeşitli fikirler ifade ederken, Darülfünundaki İlahiyat Fakültesi hocalarının hazırladığı belge bir anda gündeme oturdu. “Dini İslah Beyannamesi” (1928) isimli belge öyle ya da böyle basın mensuplarının eline geçti. Atatürk yaşananlara müdahil olarak, beyannamenin hazırlanma zamanını ve şahsından habersiz hareket edilmesini onaylamadı. Beynamede, namazda dâhil olmak üzere tüm ibadetlerin Türkçe gerçekleştirilmesi zorunluluk şeklinde anılıyordu. Fakülte hocalarının sahiplenmediği belgenin hazırlanması hakkında Baltacıoğlu ve Köprülü’nün isimleri öne çıkmıştı. Beyannamenin özellikle üçüncü maddesinde namaz gibi tüm ibadetlerin Türkçe ayet ve surelerle yapılması öngörülüyordu. Bu türden bir belge dinin millileştirilmesi, çağa entegre edilmesi, ibadetlerin kolaylaştırılması ve dinin felsefik yönünün derinleştirilmesi düşüncesiyle meydana getirildi. Fakat başta Atatürk olmak üzere siyasiler ve Cumhuriyet idarecileri, toplumsal tepkilerden çekinerek Dini İslah Beyannamesini sahiplenmeye oldukça mesafeli yaklaştılar:

-Demokrasi sahasında tecelli eden muazzam Türk İnkılâbı, lisani, ahlaki, hukuki, iktisadi bütün içtimai müesseseleriyle başlıca iki manzara gösteriyor. Birincisi bütün içtimai müesseselerin amelileşmesi. İkincisi, Bütün içtimai müesseselerin millileşmesi. Binaenaleyh cemiyetimizin hayatında ilme ve malukata ait olan bütün mevzular aklın ve ilmin salahiyati ile idare edildiği gibi milli hayata ait olan bütün faaliyetlerde infiradçılıktan kurtulmakta ve mili tesanüde dâhil olmaktadır. Türk inkılâbı lisanda, ahlakta, hukukta, iktisatta, sanatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdeini ilmin makuliyetinden ve milli hayatının feyzinden almıştır.

-Dinde içtimai bir müessesedir Diğer içtimai müesseseler gibi hayatın zaruretlerine katlanmak, tekâmülün seyrini kovalama mecburiyetindedir. Bu tekâmül gerçi dinimizin tabiat-ı esasiye haricinde olmayacaktır. Fakat bununla dinimizin ilmi, iktisadi ve bedii emirleri her ne olursa olsun bütün eski şekillere ve eski örflere merbut ve tekâmül kudretinden mahrum kalacağını düşünmek hatadır. Binaenaleyh Türk demokrasisinde din de muhtaç olduğu inkişafı ve hayatiyeti göstermelidir.

-Böyle bir ıslahat imkânı mevcut olmakla beraber bunu sırrilerin la-akli ve fevri olan tesirlerinden beklemek bugün cemiyetin şartlarına göre bir imkânsızlıktır. Dini hayat da ahlaki ve iktisadi hayat gibi ancak ilmi tefekkürler ilmi usullerle bast ve ıslah edilmelidir ki diğer müesseselerle hemahenk bir surette hususi ve şahsi feyzini verebilsin. Bu ıslahat için encümenimizin tasavvur ettiği tedbirler şunlardır:

-Evvela ibadetin şeklinde: Mabetlerimiz temiz, muntazam, kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi terviç edilmelidir. Bu dini ıslahatın, ibadete ait olan sıhhi şartıdır. Saniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil mektub ve muharrer olarak dahi istimal edilebilmelidir ve mabetlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır.

Salisen ibadetin sıfatında: İbadetlerin son derece bedii, müheyyic, deruni bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usul dairesinde tağanniye müstait müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlerde musiki aletlerinin kabulü dahi lüzum gelir. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asri ve enstrümantal musikiye kat'ı ihtiyaç vardır.

Rabian ibadetin fikriyatında: Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet kıraatten ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan mahiyet doğrudan doğruya ilmi yahut iktisadi fikirler değil, doğrudan doğruya dini olan kıymetler ve muakelelerdir.

Bunu verebilecek insanlar hitabete muktedir din feylesoflarıdır. Bu mertebede hatiplerimiz İlahiyat Fakültesi vasıtasıyla kâfi miktarda yetişinceye kadar hariçte mevcut olan din mütefekkirlerinden ve din feylesoflarından istifade etmek lazımdır. Bunlar haricinde yapılacak hizmet din edebiyatının ve din felsefesinin tesisidir. Bu maksadı eski şekil ile doğrudan doğruya tasavvuf temin edemez. Asıl mühim olan şey ne Kur'an-ı Kerim'in Türkçesi ne de bu Türkçesinin tasnif ve tensik edilmiş şeklidir. Mühim olan şey Kur'an'ın ve İslam dininin beşeri ve mutlak mahiyetini gösteren felsefi bir rü'yettir. Şimdiye kadar bu yapılamamıştır. Kur'an-ı Kerim'in bu gözle görülüp kuvvani bir zekâ ile anlaşılmadıkça akl-ı mahz ve mantık-ı mücerret ile anlaşılmaz. Bütün ıslahatın tahakkuku için ilmi bir merkez tarafından vücuda getirilecek olan tatbikat projesinin ihzarı lazım gelir. Bu ilim merkezi İlahiyat Fakültesi'dir. Türk inkılabı bu fakülteyi vücuda getirmekle bu ihtiyacı tespit etmiş oluyor. Fakültemiz üç senelik ilmi tedrise tecrübeleri neticesinde Türk cemiyeti için hayırlı ve şerefli olacağına kani bulunduğu bu ıslahat kanaatine vasil olmuştur (İsmayıl Hakkı, 1928, s. 4773).

Beyannameye itidalli yaklaşılsa bile Atatürk Türkçe ibadet ve namazdan yanaydı. Halk nezdinde büyük saygınlığa sahip Akif'in Kur'an-ı Kerim tercümesi namazlarda kullanmayı düşünüyordu. Akif, bu projeyi sezinlediği an toplumun göstereceği refleks ve dini prensipleri hesaba katarak geri adım attı. Türkçe namazın geniş kitleler nezdinde karşılık bulmayacağını söyledi:

“Meğer ben Rabbime karşı ne büyük hata işliyormuşum! Ne büyük isyanda bulunuyormuşum!.. Ben dinime hizmet için, Kur'an'a hizmet için bu ağır işi üzerime almıştım. Kur'an kalkacak, benim tercümem onun yerine kaim olacak, kıyamete kadar Müslümanlar bana lanet edecek!..”. (Edip, 2010, s. 201).

Tercüme konusun Akif'in çekilmesiyle uzaması üzerine Atatürk Türkçe namaz çalışmalarında Cemil Sait'in yazdığı Kur'an çevirisini kullandı. Fakat o da bu eserin ayetlerin anlamını tam karşılamadığı kanısındaydı. Sonuçsuz kalan Türkçe namaz girişimlerine Atatürk'ten sonra İnönü hız verdi. Mehmet Şakir ve Ahmet Nuri'nin 1934'te yazdıkları temel namaz surelerinin Türkçe anlamları ile ilgili iki ayrı çalışmanın aksine Akseki'nin 1949'da ortaya koyduğu *“Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri”* başlıklı kitabı sivil halk tarafından epey rağbet gördü (Akseki, 2018). Diyanet, toplumdan gelen olumlu algılamalar karşısında eserin basımını üstlenerek dağıttı.

Menderes döneminde de Türkçe namaz hakkında zaman zaman hararetli tartışmalar yaşandı. Kemalist aydınlarca İsmail Hakkı İzmirli'nin *“Namazın başlangıcında dahi İmam Ebu Hanife'ye göre Arapçadan başka herhangi bir dille Allah zikredilerek mesela (Tanrı Uludur...) demek caiz olur”* (Bayur, 1958, s. 602) ifadesi geniş halk kitlelerine karşı Türkçe namazı meşrulaştırmak için kullanılsa da beklenen netice alınamadı. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet tarihinde askeri darbeler döneminde sık sık gündem konusu yapılan konu hiçbir zaman sosyolojik destek bulamadı.

4. SONUÇ

Atatürk dönemindeki sosyal modernleşme hareketlerini inceleyen bu çalışmada, ortaya konan temel sav devrimlere destek veren kitleler kadar karşı çıkan toplumsal katmanlarında bulunduğudur. Cumhuriyet ve Atatürk devrimleri, her şeyden önce “Uygarlaşma Hareketi” olarak tarihteki yerini aldı. Bu süreçte devlet gücünü millettten almış ve özellikle Cumhuriyetçilik ile Halkçılık ilkeleri merkezinde devrimler kamuoyu hazır hale geldikten sonra hayata geçirilmiştir. Siyaset, hukuk ve ekonomi kadar doğrudan vatandaşların günlük yaşamını ilgilendiren eğitim öğretim, inanç sahası ile kılık kıyafetlerin revize edilmesi sonucunda ortaya bir “kültür sorunsalı” çıkmıştır. Tarih boyunca toplumlarda en zor değişen öğelerin başında “kültür-hars” gelmektedir. Buradan hareketle Atatürk’ün sosyal devrimlerini spesifik anlamda dil, din ve tarihe bağlı kalınarak “kültür devrimleri” şeklinde nitelendirmek son derece yerinde bir yorumdur.

Sosyal devrimlerin temel hedefleri ulus toplum, milli kültür ve ulusal ahlak olgularını hem inşa etmek hem de geliştirmektir. Anılan gayelere ulaşma konusunda faydalanılan en önemli öge eğitim öğretimdir. Eğitim öğretim toplumu, devrimlerin gereksinimine ikna için kullanılan bir yöntem olarak da dikkat çekti. Çağdaş uygarlık seviyesine erişmenin eğitim öğretim düzeyini yükseltmekten geçtiğini bilen bir lider olan Atatürk, kültür alanında yürütülen faaliyetlere sağlık ve savunma kadar değer verdi. Fakat Türk toplumunun makul değişimlere açık yapısı devrimlerin pratiğe dökülmesini kolaylaştırdı. Doğu uygarlığından Batı uygarlığına doğru istikamet değiştirilirken, halkın en fazla arka çıktığı yenilikler eğitim öğretim hamleleriydi. Okul, Millet Mektepleri (1929 Şubat ayında devam edenlerin sayısı 900.000), Halkevleri ve yükseköğretim kurumlarına gösterilen ilgi vatandaşların devrimlere meşruiyet kazandırmasını sağladı. Eğitim devrimlerinin geniş tabanlı destek bulmasında aydınlardan ve basından da istifade edilmesi Cumhuriyet kadrolarının işini hayli kolaylaştırdı. Fakat eğitim devrimleri içinde en çok hararetli tartışmalara yol açan kuşkusuz yeni Türk alfabesinin kabulüydü. Belli toplum katmanları Arap alfabesini terk edip Türkçeye uyarlanan Latin alfabesinin kullanılmaya başlanmasını toplumsal hafızanın kaybına yol açan bir travma diye niteledi.

Alfabe değişiminden kısa bir süre sonra basına yaptığı açıklamada Evkaf Müsteşarı Şefik Bey, Bulgaristan’a satılan evrakların aktarımında dini değerlerin görmezden geldiğini iddia ediyordu:

“Bulgarlara satılan arşiv malzemesi üstü açık yük arabalarıyla süprüntü gibi Sirkeci Garı’na nakledilirken birçok kıymetli kâğıtlarla yazma kitaplar sokaklara döküldüğü gibi, vaktiyle Hayri Efendi’nin Evkaf Bakanlığı zamanında, her ilim için ayrı bir kütüphane kurmaya kalkışan bu bakanın emriyle, Ayasofya Kütüphanesi arabalarla nakledilirken meşhur Ebussuûd Efendi tefsirinin birinci cildi sokağa düşmüş, o zaman bu cildi bir Hristiyan amelebaşı bulmuş ve nihayet bu kıymetli kitabı o cahil amelenin elinden Nâmık Şükrü Bey almaya muvaffak olarak kütüphaneye iade ettirmişti. Koskoca kitap ciltlerinin bile maruz oldukları bu tehlike darmadağın evrakın naklinde tabii pek müthiş bir nispet alabilir. Herhalde bu cihetlere fevkalade dikkat etmek şartıyla bir an evvel tasnif işi ehline tevdi edilip kâinata karşı yüzlerimizi kızartan bu hacaletâver [utanç verici] hâle artık bir nihayet verilmelidir”. (Binark, 1994, s. 153-156)

Yılların Evkaf yöneticisin dediklerinde Kemalist elitlerin katı seküler tutumlarından kaynaklanan ve halkın vicdanını sızlatan doğruluk payı mevcuttu. Buradaki tespitte yapılan hata, durumun genelleştirilerek tarihi kıymetlerin yok edildiğine dair bir kanının oluşturulması için halka mesaj yollanmasıydı. Geniş halk kitleleri ise, alfabe konusundaki kararlılığı görünce muhalefet olmak yerine öğrenmeyi yeğledi. Okullar ve Halkevleri üzerinden vatandaşlara açıklanmaya çalışılan yeni tarih tezi ve Dil Devrimi milli duyguların uyanmasını tetikledi. Bu yolla yeni ulus kimliğinin pekişmesi ivme kazandı. Ne var ki, gündelik yaşama yerleşmiş Arapça sözcük, deyim ve tamlamaların bırakılması hiç de kolay olmamıştı. Dil Devriminin tarihin hiçbir devrinde ve dünyada her hangi bir ülkede örneğinin bulunmayışı devrimcilerin elini kolunu bağladı. Atatürk’ten sonra özellikle 1940’lı ve 1950’li yıllarda sivil refleksler göz önünde bulundurularak Dil Devriminde esnemelere gidildi. Bu konuda bir alfabe değişikliğinde olduğu gibi salt bir toplumsal başarıdan bahsetmek mümkün olmadı.

Atatürk devrimlerine karşı sosyal tepkilerin yoğunlaştığı ilk yılın 1925 olmasında, şapkaya dair yasal düzenleme ve tarikat etkinliklerinin yasaklanması önemli bir rol oynadı. Çeşitli çevrelerden gelen tepkilerde laikliğin içselleştirilememesi kadar geleneksel algılar, sosyal statü kaygıları ve ekonomik düzeninin bozulmasını istemeyen kişilerin toplumu provoke etmesi önemli bir etkendi. Şapkaya karşı özellikle Rize ve Erzurum’da gösterilen reaksiyonla bu illerde fes düzeneğinin fazla olması arasında yakın bağlantı vardı. Tarikatlar ve kurumları temiz duygulu Müslümanların sığınma yeri olmanın yanında, bir takım çıkarlar peşinde koşan kişilerin dindar insanları sömürme yeriydi. Doğu Anadolu’daki Şeyh Sait ayaklanmasına katılan kişilerin bazılarının da, İzmir Menemen’de devlete başkaldıran kimi şahıslarında toplumdan silinme korkuları

onları saldırganlaştırmıştı. Ancak burada toptancı bir yaklaşımla tüm mütedeyyin çevrelerin Cumhuriyet düşmanı sayılması, zaman içinde vatandaşla devlet arasında soğuk duvarlar örülmesine yol açmıştır. Atatürk ise, yakın çevresinden daha ihtiyatlı bir yöntem denedi.

Devrimlerin toplumsal tabana çabuk ve sorunsuz yayılması amacıyla Atatürk, bir tarafta İstiklâl Mahkemelerini işletilirken öbür yandan eğitim öğretime yüklü miktarlarda bütçe tahsis edilmesi talimatını veriyordu. Çıkartılan yasalar ve uygulamalar “ulus toplum-modern devlet” olgusunun Osmanlılardaki eşkıyalık benzeri çabalardan uzak bir biçimde yerleşmesine hizmet ediyordu. Fakat yasal zemine haklı gerekçelere oturtulan idamlar, cezalar, soruşturmalar ile uyarılar idarecilerin gerek kaldığında başvurduğu metotlar arasında her zaman yer alıyordu. Bu duruş geniş katılımlı ayaklanmalara set çekiyor ama kişisel hatalar bazen sosyolojik kırılmalara yol açıyordu. Nihayetinde tüm yaşananlar siyasi ve toplumsal birer tecrübe mahiyetinde hukuk devletine olan gereksinimi günden güne arttırmıştı. Bir ölçüde devletin aşkın gücü halkın ise haklılığını ispat çabaları Türk hukuk sisteminin kendine özgün bir yol izleyerek gelişmesine yardım etti.

Cumhuriyet kadroları, devrimler ve yeni rejimi meşrulaştırmak maksadıyla İslamiyet ve din adamlarından faydalanma yolunu da tutmuşlardır. Kurumsal anlamda DİB, Türk Devrimine dinsel kabul edilirliliğin önündeki engelleri ortadan kaldırdı. Özellikle 1928 yılında devletin resmi dininin anayasadan silinmesi sistematik olarak devrimlere gösterilen tepkileri çoğalttı. Çok derin manalar yüklenmesi ne kadar doğrudur tartışılır ama hafta sonu tatilinin Cumadan Pazara kaydırılması karşısında dahi “*Şapka giydirdikleri yetmedi, şimdi de Pazar günü Cuma yerine tatil günü oldu. Hep gâvur olduk, yarın da kiliseye gideceğiz*” (BCA, 1935) tarzındaki eleştiriler Atatürk ve arkadaşlarını dinsel meşruiyet sağlama zorunluluğuna itti. Bu yüzden gündelik yaşamı doğrudan ilgilendiren ve halkın en fazla reaksiyon gösterme olasılığı olan devrimler sırasında din adamlarından adeta “Cumhuriyet Fetvaları” alındı. Böylece halkın devrimlere adaptasyonu kolaylaştırıldı. Cumhuriyet fetvaları ve Türkçe ibadet projesi vatandaş-devlet arasında köprü görevi gördü. Bursa’da 1933’te çıkan kolektif karşı eylem devrimler sırasında sosyolojik realitelerin hesaba katılmasını anımsattı. Nihayetinde her devrimin tamamen toplumda karşılık bulduğunu söylemek olanaksızdı.

Atatürk devrimlerinin halka rağmen halk için olduğunu iddia etmek, toplumun nasıl kabuk değiştirdiği görmezden gelmekle eşdeğerdir. Ancak Atatürk devrimlerinin batıya rağmen Batılılaşmak olduğu su götürmez bir gerçektir. Zira batılı normlarda bir

kültür, ahlak ve toplum meydana getirilirken batılı ülkelerden açıkça bir destek alınmadı. Kabul edilirlk oranından ciddi karşı koymalara, i siyasetteki olaylardan batı desteğinden yoksun kalınmasına kadar gerçekleşenler Atatürk devrimlerinin özgün bir zeminde uygulandığını ispat etmiştir.

KAYNAKLAR

- Abdullah Cevdet. (1340). Şapka-Fesi. *İçtimad*, (169), 3413-3414.
- Akın. (1948, 3 Haziran). Millet Partisinin Programı. s. 1.
- Akkaya, A. (2025). Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü'nün Kuruluşuna Etki Eden Fikirler-Kararlar Düzenlemeler. *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 7(1), 69-81.
- Akseki, A. H. (1928). *Türkçe Hutbe*. Evkaf Matbaası.
- Akseki, A. H. (2018). *Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri*. DİB Yayınevi.
- Akşam. (1931, 9 Haziran). S. 4701, s. 4.
- Akşam. (1934, 12 Ocak). S. 5483, s. 3.
- Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Aktaş, C. (2018). *Kılık Kıyafet ve İktidar*. İz Yayıncılık.
- Akyürekli, M. (2013). *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*. Kitap Yayınevi.
- Alakel, M. (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik Ve Sivil-Etnik İnkilemine Dair Teorik Tartışmalar. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 5(9), 1-30.
- Albayrak, M. (1994). Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 10(29), 471-482.
- Ali Suavi. (1869). Lisân ve Hatt-ı Türkî. *Ulûm*, 2(3), 3.
- Antel, C. (1940). *Tanzimat Maarifi*. Maarif Matbaası.
- Arığ, A. S. (2007). *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*. Siyasal Kitabevi.
- Arsan, N., Borak, S., & Kocatürk, U. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*. ATAM Yayınları.
- Atabay, M. (2009). Cumhuriyet Kültürü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 11(43), 455-466.
- Atatürk Araştırma Merkezi. (2024). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Cilt 2-3). ATAM Yayınları.
- Atatürk'ün Balıkesir Hutbesi. (2025, 11 Kasım). <https://balikesir.ktb.gov.tr/TR-65833/ataturk39un-balikesir-hutbesi.html>
- Avcı, O. (2025). *Türkiye'nin Takvim Macerası*. Berikan Yayınevi.

- Aybars, E. (2018). *İstiklal Mahkemeleri*. Doğan Kitap.
- Aydoğan, M. (1998). *İsmail Hakkı Tonguç Kitaplaşmamış Yazıları* (Cilt 1). Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları.
- Ayni, M. A. (2007). *Dar'ül-fünûn Tarihi*. Kitabevi Yayınları.
- Başbuğ, F., & Başbuğ, Z. (2023). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Sanat Politikası. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Özel Sayı), 63-77.
- Baydar, O., & Özkan, D. (1999). *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baykara, T. (2024). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*. Post Kitabevi.
- Bayur, Y. H. (1958). Kur'an Dili Üzerinde Bir İnceleme. *Belleten*, 22(88), 599-605.
- Berkes, N. (2023). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, H. (1991). Dört Tarihçinin Sosyal Portresi. *Tarih ve Toplum*, (54-55), 19-45.
- Binark, İ. (1994). *Türk arşivcilik tarihi: Bugüne kadar geçirdiği safhalar*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Boyacıoğlu, R. (1996). Tarihi Açısından Şeyhülislamlık, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 161-171.
- Boyacıoğlu, R. (2001). Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar. *ATAM Dergisi*, 17(40), 429-450.
- Bozkurt, M. E. (2014). *Toplu Eserler C. 4* (Ş. Halıcı, Haz.). Kaynak Yayınları.
- Brockett, G. D. (1998). Turkey Before And After Atatürk: Internal and External Affairs. *Middle Eastern Studies*, 34(4), 44-66.
- Caporal, B. (1982). *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını* (Cilt 1). İş Bankası Yayınları.
- CHP. (1935). *Dördüncü Büyük Kurultayı Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*. Ulus Basımevi.
- CHP. (1942). *Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*. Alâeddin Kiral Basımevi.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 3-12-3, Tarih: 12 Ocak 1932.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 117-817-10, Tarih: 16 Haziran 1937.

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 3-18-15, Tarih: 1 Mayıs 1921.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 585, Yer No: 44078-208851-151, Tarih: 1 Mart 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 26-149-18, Tarih: 26 Ekim 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 301, Yer No: 26-150-21, Tarih: 6 Mart 1933.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon Kodu: 051, Yer No: 0014-119-231, Tarih: 18 Aralık 1928.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). *CHP Kataloğu*, No: 490.01/590.38.1, Belge No: 37, Tarih: 21 Haziran 1935.
- Cumhuriyet. (1341). Darü'l-fünun'da Şapka Tercihi. S. 413, s. 1.
- Cumhuriyet. (1341). Peçe Kullanılmamasına Dair Maarif Vekâleti Talimatname Buyurdu. S. 250, s. 3.
- Cumhuriyet. (1341). Erzurum Vilayeti Dâhilinde Bir Ay Süreyle İdare-i Örfiye İlan Olundu. S. 557, s. 1.
- Cumhuriyet. (1341). Maraş'ta Şapkaya Muhalif Olaylar ve Müslümanlığımız. S. 567, s. 3.
- Cumhuriyet. (1341). Ömer Rıza Şapka Kanununa Muhalefetten Beylerbeyi'nde Tutuklandı. S. 569, s. 1.
- Cumhuriyet. (1341). Saatlerimiz İşe Yaramayacak Diye Gam Yemeyiniz. S. 597, s. 1.
- Cumhuriyet. (1934). Antakya'da İrtica Hadisesi. S. 4499, s. 1.
- Cumhuriyet. (1935). Tatil Gününün Pazar Oluşuna Herkes Sevindi. S. 3963, s. 1.
- Cumhuriyet. (1937). Arnavutluk'ta Peçe Men Edildi. S. 5612, s. 7.
- Cumhuriyet. (1950, 14 Nisan). İnkılabata Sadakat ve Hürmet. S. 9218, s. 3.
- Cengiz, H. E. (1993). *Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik: Riyâset-i Cumhûr İnce Saz Hey'eti Şefî Binbaşı Hâfız Yaşar Okur'un Anıları (1927-1938)*. Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Çağlayan, A. (2008). *Asr-ı Saadetten Günümüze Ezan*. Kayihan Yayınları.

- Çetin-Can, F. G. (2024). Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 825-839.
- Çoker, F. (1983). *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. TTK Basımevi.
- Çolak, M. (2021). *Macar Arşiv Belgeleri Işığında Ignac Kunos'tan Türkoloji Mektupları Ve Eleştiriler (1885-1890)* (D. Mert Demir, Ed.). Selenge Yayınları.
- Daver, B. (1955). *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik (Laiklik)*. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Davison, R. H. (1988). *Turkey A Short History*. The Eothen Press.
- Dikici, A. (2006). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi Ve Buna Gösterilen Tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (10), 77-104.
- Dilgan, H. (1957). *Takvimler ve Tarih Tekabülleri*. Berksoy Matbaası.
- Düstur. (1925). *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*. Tertip: III, Cilt: 7, Kanun No: 677.
- Düstur. (1925). *Günün 24 Saate Taksimine Dair Kanun*. Tertip: III, Cilt: 7, Kanun No: 697.
- Egeli, M. H. (1954). *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*. Ahmet Halit Kitabevi.
- Emniyet Genel Müdürlüğü. (1998). Çarşaf-Peçe-Peştamalla Örtünme Sorunları. *Polis Dergisi*, (16), 89-92.
- Erbaş, A. (2002). *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam*. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi* (Cilt 3). Eser Neşriyat.
- Edip, E. (2010). *Mehmed Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*. Beyan Yayınları.
- Galanti, A. (1341). *Türkçede Arabî ve Latin Harfleri ve İmla Meseleleri*. Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Gençosman, K. Z. (1981). *Altın Yıllar*. Hür Yayınları.
- Gentizon, P. (2001). *Mustafa Kemal Ve Uyanan Doğu* (F. Ülkü, Çev.). Bilgi Yayınevi.
- Gez, B. O. (1996). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTD)*, 2(6), 157-167.
- Gezer, H. (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*. İş Bankası Yayınları.

- Giritli, İ. (1988). Harf İnkılâbı ve Atatürk. *ATAM Dergisi*, 5(13), 31-36.
- Goloğlu, M. (2011). *Devrimler ve Tepkiler*. İş Bankası Yayınları.
- Göktürk, E. D. (2011). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* içinde (Cilt 4). İletişim Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2009). *Mevlana’dan Sonra Mevlevilik*. İnkılâp Kitabevi.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti’nde dinin tanzimi*. İletişim Yayınları.
- Hâkimiyet-i Milliye. (1925). Gazi Erzurum’daki Hadiseleri Değerlendirdi. S. 1413, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye. (1341). Malatya’da Şapkaya Karşı Mukavemete Belediye Reisi Hasan Bey Mani Oldu. S. 1661, s. 1.
- İğdemir, U. (1973). *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*. TTK Basımevi.
- İkdam. (1341). Din Görevlilerinden Şapkaya Destek Beyanatı. S. 10251, s. 1.
- İnce, M. S. (1975). *Atatürk’ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnalcık, H. (2018). *Akademik Ders Notları*. Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2020). *İmparatorluktan Cumhuriyete*. Kronik Kitap.
- İnan, A. (1939). Atatürk ve Tarih Tezi. *Belleten*, 3(10), 243-246.
- İnan, A. (1957). Türk Dil Kurumunun Kuruluşu Üzerine. *Türk Dili*, 4(69), 477-478.
- İnan, A. (1966). Türkiye’de İlk Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat 1870. *Türk Kadını*, 1(2), 6.
- İnan, A. (1982). *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması: Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İskilipli Atıf. (1340). *Frenk Mukallitliği ve Şapka*. Atıf Efendi Kütüphanesi.
- İsmayıl Hakkı. (1928). Anketimiz: Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık. *Milli Mecmua*, (110), 4773.
- Jaschke, G. (2000). *Yeni Türkiye’de İslamlık* (H. Örs, Çev.). Bilgi Yayınevi.
- Kadıoğlu, S. (2007-2008). Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde Mülteci Bilim Adamları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 9(1-2), 184-191.
- Karpat, K. (2017). *Osmanlıda Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. Timaş Yayınları.

- Kâtip Çelebi. (2008). *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l Ehakk* (O. Ş. Gökyay & S. Uludağ, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Keskin, M. (2017). Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(61), 61-82.
- Kılıçzade Hakkı. (1329). Pek Uyanık Bir Uyku. *İctihad*, 4(57), 1262.
- Kirby, F. (1962). *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. İmece Yayınları.
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1978). *İslamda Başlık*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koryürek, E. C. (1998). *Harf İnkılabı 70. Yıl 1928-1998*. Arçelik Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını (1839-1923)*. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Maarif Vekâleti. (1932). *Birinci Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932*. Maarif Vekâleti.
- Mahmut Cevad. (1922). *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraat: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*. Matba-i Amire.
- Mahmut Şevket Paşa. (2021). *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İletişim Yayınları.
- MEB. (1991). *Birinci Maarif Şurası 17-29 Temmuz 1939*. Milli Eğitim Basımevi.
- Mehmet Ferit Vecdi. (1329). Yine Tesettür Meselesi. *Sebilü'r-Reşad*, 11(276), 241-243.
- Mertoğlu, M. S. (2021). Türkçe Kur'an Tartışmaları ve Mısır'a Yansıması. *TALİD*, 19(38), 861-912.
- Millet Mecmuası. (1948). Türkiye 8 İnci Büyük Millet Meclisine.... 5(122), 13.
- Milliyet. (1934). Kıyafet Kanunu Dün Mecliste Kabul Edildi. S. 3169, s. 1.
- Musa Kazım. (1324). Heyet-i İctimaiyye ve Medeniyet-i Sahihanın Esasları. *Sırat-ı Müstakim*, 1(26), 406.
- Olgun, T. M. (1990). *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*. Nehir Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1999). Osmanlı Kimliği. *Cogito Dergisi*, (19), 80-86.

- Özcan, A. (1995). II. Mahmud ve Reformları Hakkında Bazı Gözlemler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 13-39.
- Özdemir, N. (2023). Atatürk Dönemi Türk Dil Kurultayları ve Güneş Dil Teorisi. *Atatürk Dergisi*, 12(1), 19-24.
- Özgü, M. (1963). Atatürk'ün Edebiyat ve Sanat Anlayışı. *Belleten*, 27(108), 21-56.
- Özkan, M. (1997). Kuruluşunun 70. Yılında Türkiyat Enstitüsü. *Türkiyat Mecmuası*, (20), 1-11.
- Özkan, M. (2010). *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İlim Yayma Vakfı.
- Özkan, S. (2019). *Türk Eğitim Tarihi*. Nobel Yayınevi.
- Özteke, F. (2017). Türk Devriminin Tasavvuf Kurumlarıyla Kesişen Yolları. *TİMAD*, (23), 213-230.
- Özteke, F. (2020). *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Etnosentrik Bir Din Adamı Mehmet Şerafettin Yaltkaya* (M. Doğan, Ed.). Çizgi Kitabevi.
- Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Philip, A. (2022). *Takvimlerin Tarihi Antikiteden Günümüze Gelişimi*. Liberus Yayınları.
- Resmî Gazete. (1928). *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*. Kanun No: 1353, S. 1030, ss. 921-923.
- Said, E. (2023). *Entelektüel*. Ayrıntı Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2018). *Türkiye Eğitim Tarihi: 11-20. Yüzyıllar*. Alfa Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarıhan, Z. (2019). *1921 Maarif Kongresi*. Tarihçi Kitabevi.
- Sarısaman, S. (1997). Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13(39), 695-723.
- Sevük, İ. H. (1939, 10 Kasım). İnkılâplar ve O. *Cumhuriyet*, S. 504, s. 3.
- Sicill-i Kavânîni. (1926). Cilt: 2, s. 15.
- Sungu, İ. (1938). Tevhid-i Tedrisat Kanunu. *Belleten*, 2(7-8), 397-428.
- Süleyman Nazif. (1342). *İmana Tasallut Şapka Meselesi*. Matbaa-i Tekfur.
- Şahin, G. (2012). Van Halkevi ve Faaliyetleri. *Tarih Araştırmaları*, 31(52), 93-134.

- Şimşek, H. İ. (2006). Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 7-40.
- Tan, N. (2001). *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tansel, F. A. (1989). *Şiirler ve Halk Masalları Ziya Gökalp-1*. TTK Yayınları.
- Taşkara, N. (2017). *Cumhuriyetin İlk Türkçe Hutbesi*. Heyamola Yayınları.
- TBMM Zabıt ceridesi. (1925). (Dönem 2, Cilt 20, Toplantı 3). TBMM Basımevi.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1975). Devre: 1, Cilt: 1. TBMM Matbaası.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1975). Devre: 2, Cilt: 7. TBMM Matbaası.
- Tekiner, Ü. A. (2010). *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*. İletişim Yayınları.
- Toker, M. (2018). *Şeyh Said Ve İsyanı*. Thales Yayınları.
- Toprak, H. K. (2019). *Mihrap, Minber ve Devlet: Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*. Küre Yayınları.
- Toprak, Z. (1987). Türk Bilgi Derneği (1914) ve “Bilgi Mecmuası”. *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri içinde*. İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Toprak, Z. (2012). *Cumhuriyet ve Antropoloji: Darwin'den Dersime*. Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2014). Dürülfünun’a Kız Öğrencilerin Kabulü (1919) ve Gelenekçilerle Yenilikçiler. *Toplumsal Tarih*, (249), 22-33.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*. Doğan Kitap.
- Türk Tarih Kurumu. (1961). *Atatürk’ün Söylev Ve Demeçleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uludağ, O. Ş. (1948). Türk Kadınlarının Hekimliği. *III. Türk Tarih Kongresi Tebliğler içinde* (ss. 441-459). TTK Yayınları.
- Ulus. (1935, 4 İlkteşrin). Dil Hakkında Etimolojik Bir Anket. S. 5097, s. 1.
- Uluskan, S. B. (2010). *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*. ATAM Yayınları.
- Unat, Y. (2008). *Bilimin Türk-İslam Kaynakları-I: Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*. Kaynak Yayınları.
- Usta, E. Ş. (2005). *Atatürk’ün Cuma Hutbeleri*. İleri Yayınları.

- Uyar, H. (1996). Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar. *Toplumsal Tarih*, (33), 6-11.
- Üçer, C. (2000). Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet Takvimleri. *Cogito*, (126), 117-132.
- Üstel, F. (2010). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931*. İletişim Yayınları.
- Vakit. (1930, 25 Kânunuevvel). Menemen Hadisesi. S. 4657, s. 1.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). *Hayrat Müzayede Satış Defteri (HMSD)*, (01.01.1931-31.12.1969), Sayı: 2380, s. 14.
- Widmann, H. (1999). *Atatürk ve Üniversite Reformu* (A. Kazancıgil & S. Bozkurt, Çev.). Kabalcı Yayınları.
- Yamak, H. (2015). *Atatürk'ün Din Anlayışı*. Halk Kitabevi.
- Yazır, E. H. (2025). *Hak Dini Kuran Dili Türkçe Tefsiri*. Çelik Yayınevi.
- Yeşil Giresun. (1927). Peçe ve Çarşaf Men Edilmeli. S. 40, s. 3.
- Yılmaz, M. S. (2005). Türkiye'deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları. *CTAD*, 1(2), 91-103.
- Ziya Gökalp. (1990). *Türkçülüğün Esasları*. MEB Yayınları.
- Zürcher, E. (2020). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Y. Gönen, Çev.). İletişim Yayınları.

EKLER

EK-1 Tasarruf Haftasında Camilerdeki Mahyalar Aracılığıyla Vatandaşlara Mesaj Verileceğini Gösterir Belgenin Sureti.

EYK.ŞP
Umum Müdürlüğü
Müdürlüğü
Sayı 114585
128

HULASA :

Tasarruf haftasında bazı
cami minarelerinde mahya-
kurdurulacağına dair .

Başvakaleti Celileye

Tasarruf haftasında bir kaç mühim camilerin minarelerinde Tasarruf Cemiyetince tesbit edilecek şekilde Mahyeler kurdurularak halkın tasarrufa daveti İstanbul Merkezince teemmül edilmiş ve Müdüriyeti aciziye müracaat edilerek bunun icrası istenilmiştir.

Çok faydalı olacağı muhakkak bulunan bu müracaat bilkabul - iycabının ifası İstanbul Müdürlüğümüze tebliğ edilmiş olduğu arz olunur efendim hazretleri .

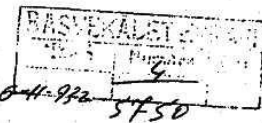
26 / 11 / 932

EV.U.M

H. f. z.

26-11-932

030 10 192 315 10

EK-2 DİB'in Tüm İl Ve İlçe Müftülüklerine Yolladığı Türkçe Sâlâ Metninin Nüshası.

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı:-----

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

(Türkçe Salatüselâm)

-I-

Tanrı Elçisi Muhammet Salat Sana Selâm Sana
" Sevgilisi " " " " "
" Elçileri Salat Sizlere Selâm sizlere

-2-

Ey Tanrının elçisi Muhammet senin üzerine olsun rahmet ve selâmet
Ey Tanrının sevgilisi " " " " "
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

-3-

Ey Tanrı Elçisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey " Sevgilisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey " Elçileri Sizedir Rahmet ve Selâmet

(Türkçe Tekbir)

Tanrı uludur tanrı uludur
Tanrıdan başka tanrı yoktur
Tanrı uludur tanrı uludur
Hamd ona mahsustur

T. C.
Diye net işleri Reisliği
Tahrirat Müdürlüğü
730,265

-----Muftuluğuna

Öz dilimisle her tarfta Türkçe Ezanın okunduğu bir zamanda Minare-
lerde Arapça Salatüselâm okumak ahenksiz düşeceği gibi Hükûmeti Celilemiz
nin takip buyurduğu maksadı millîye de uygun gelmediğine binaen İstanbul-
daki erbabi ihtisasla bilsohabere balâya yazılan Üç suret ile Türkçe tek-
bir gönderilmiştir . her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların xx
ondan okumaları lüzumu tasîmen beyan olunur Efendim .

6/3/933
mühür

Diyanet İşleri Reisi

Aslıgibidir.

25/1/934

26 150 20

EK-3 Türk Kadınına Seçimlere Katılma Hakkı Verildikten Sonra İstanbul Sokaklarında Yapılan Sevinç Gösterileri Hakkındaki Belgenin Nüshası.

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü
Şube Birinci K.2
Hususi 2046/84
Umumi 3/0

14/4/930
-- Hulâsa :--
İstanbulda Türk Kadın Birliği tarafından yapılan tezahurat hakkında.

80/24

Başvekâleti Celileye .

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Kadınlarımızın intihap hakları dolayısıyla teşek-
kür mütezamın olmak üzere , İstanbulda müteşekkil Türk Kadın
Birliği tarafından 10/4/930 günü saat dokuzda tezahurat yapıl-
dığı ve program mucibince Şehremaneti ve C. H. Fırkası binala-
rı önünde durarak , erkânı hükûmete teşekkür ve müteakiben
Beyoğlu cihetine geçilüp Cumhuriyet Abidesine çelenk vaz edildi
ği ve tezahuratın muayyen program dahilinde ceryan edüp saat
13 de bilâ vukuat hitam bulmuş olduğu İstanbul Vilâyetinin iş'a-
rından anlaşılmıştır , arzederim efendim .

Rifat
Dahiliye Vekili.
S. Kaya
Hüfz
28-4-1930

-1-

18-4-930 2490

030	10			80	526	4
-----	----	--	--	----	-----	---

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasının derci rica olunur efendim.

[illegible]

EK-5 Vatandaşların, Maraş Kara Donu (Şalvar) Giymesinin Yasak Olduğunu Dair Belgenin Nüshası.

1840

Ankara : 19 Kasım 1936

10
1801

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Bağış : 1

C.H.P. Başkanlığına
M A R A Ş

Maraşın Kılıçalı mahallesinden Biçuv İbrahim imzasıyla aldığımız ve giyilmemesine karar verilen şalvarlar hakkında olan yazıyı gönderiyorum.

Sevgiler..

C.H.P. Genel Sekreteri
Kutahya Saylavı

10090 bağışdır
1810 tetkik

Gidene işlendi
19-1-936

Karşılığı geldi
Sayı: 1815

422-01

08.01.2024 tarih ve 97024 sayılı OLUR ile GİZLİLİĞİ KALDIRILDI.